

Şam Valiliğine Giden Yol: ‘Azm-zâde İsmail’in Şam Valiliği Öncesi Kariyeri

The Way to the Governorship of Damascus: Isma‘il al-‘Azm’s Career Before His Governorship

Yahya KOÇ¹

¹ Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı,

ORCID: YK. 0000-0002-5918-6749

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Yahya KOÇ (Arş. Gör. Dr.),
Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Yeni Çağ Tarihi Anabilim Dalı
E-posta: yahyakoc61@gmail.com

Başvuru/Submitted: 01.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
19.03.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
24.03.2022

Kabul/Accepted: 24.03.2022

Atıf/Citation: Koc, Yahya. "Şam Valiliğine Giden Yol: ‘Azm-zâde İsmail’in Şam Valiliği Öncesi Kariyeri". *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 40 (2022), 253-285.
<https://doi.org/10.26650/jos.1080824>

öz

‘Azm-zâde İsmail’in, Şam valiliğine tayin edilmeden önce Bilâd-ı Şam’ın kuzeyindeki bazı sancakların idaresinde bulunduğu bilinir. Ancak Ma‘arratü’n-Nu‘mân, Hama ve Humus gibi bölge sancaklarına bağlı mukataalarda 1719’da başlayan ve yaklaşık beş yıl süren idari-mali tasarrufunun ayrıntıları ve bölgenin göçer demografisinin kontrolünde aldığı rol hakkında ilgili literatürde pek bir bilgiye rastlanmaz. İsmail’in söz konusu mukataalardaki etkinliği ve sonrasındaki yükselişi, Osmanlı hükümetinin inisiyatifıyla 1690’larda Türkmen ve Kürd göçerlerinin Rakka’ya iskânına girişilmesinin yol açtığı sosyal ve siyasi dalgalanmaları kontrol etmede giderek artan bir role sahip olan Rakka ve Halep valileriyle işbirliği yapmasıyla yakından ilgiliydi. Bu esnada malikâne olarak iltizamını aldığı söz konusu sancaklara bağlı mukataalardan elde ettiği gelir, İsmail’in siyasi gücüne katkıda bulunmuş olmalıdır. İskân süreciyle aynı dönemde, bölgede yüzyıllardır göçerlerin kontrolünde işbirliğine başvuru olan Mevâlî *Urbânî* liderleri, yerleşik ahaliyi ve diğer göçer aşiretleri rahatsız edici saldırılar yapmaya başlamışlardır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak bölgede hükümetin öncelikli beklentisi güvenliğin sağlanması doğrultusunda olmuştur. Askerî kökenli olan babası İbrahim’in almış olduğu Ma‘arra’daki yerel mültezimliği devam ettiren İsmail, sonrasında atandığı Hama ve Humus zabıtlığı esnasında merkezi hükümetin güvenlik politikasının uygulayıcılarından biri olmuş, bu konudaki performansı ile hükümet nezdinde tanınırlığını ve güvenilirliğini arttırmayı başarmıştır. Hükümetin, kendisini Trablusşam valiliği ve *cerde* hizmetinde kısa süreli denemesinden sonra, ailesinin uzun yıllar sürdüreceği olduğu Şam valiliğine atanmasında İsmail’in Bilâd-ı Şam’ın kuzeyinde gösterdiği performans etkili olmuştur.

Anahtar kelimeler: Yerel Güçler, ‘Azm-zâdeler, İsmail Paşa, Hama, Trablusşam Eyaleti

ABSTRACT

It is known that Isma‘il al-‘Azm oversaw some sanjaks North of Bilad al-Sham before his appointment to the governorship of Damascus. However, there was little mention of his role in the control of nomadic demography. His administrative and fiscal oversight began in 1719 and lasted five years in the

muqataas of local sanjaks such as Ma'arrat al-Nu'man, Hama, and Homs. Ismail's efficiency and his rise afterward was related to his cooperation with the governors of Raqqa and Aleppo, who played an increasing role in controlling the social and political fluctuations caused by the settling of Turcoman, Kurdish, and Bedouin (Urbân) nomads in Raqqa, which was initiated by the Ottoman government in the 1690s. The income from muqata'as in the aforementioned sanjacks, which Isma'il managed as a lifetime tax farm (malikane), contributed to his political power and helped him emerge as a useful local power. Leaders of the Mawâli Bedouins began perpetrating disruptive activities and banditry against both the settled population and other nomadic tribes during the same period of the settlement process. Hama and Homs sanjaks were in a strategic location southwest of the Raqqa settlement territory for the control of nomads and in the way of surra and hajj caravans. Isma'il, who continued his military-originated father Ibrahim's local tax farm in Ma'arra, became an executive of central government's security policies during his post in Hama and Homs. Ismail managed to increase his recognition and credibility in the eyes of the government thanks to his performance in controlling local nomads. His support in the conflict with the Abbas family from Mawâli Bedouins, whose attacks undermined the settlement process in the region, ensured his transition from the post of zabit to the position of the official mediator, beğlerbeğlik (regional province). In addition to Ismail's diligent service in the command of cerde troops, which protect the province of Tripoli and hajj passengers, his performance in dealing with the nomads in North of Bilad al-Sham contributed to Ismail's appointment to the governorship of Damascus—a post that his family would carry for many years.

Keywords: Local Powers, 'Azm Family, Isma' il al-'Azm, Hama, the Province of Tripoli

EXTENDED ABSTRACT

In Ottoman history, it is accepted that there was a period of crisis and adaptation in the seventeenth and eighteenth centuries, which transformed the state and society in terms of political, social, and economic aspects. As a result of this process, local elites that functioned as local intermediaries between the central government, its governors, and people became more effective in shaping local power. Thus, some local leaders who had notable pre-Ottoman family roots, urban ashraf families, ulama families, tax-farmers who controlled local production and trade, local janissaries, and households of mamluks could become direct or indirect representatives of the government in Bilad al-Sham and other provinces.

The change in the management style of muqataas as lifetime tax farms (malikane), which is a well-known implementation of the crisis and change period, enabled the local powers to achieve fortune and power. Since the end of the seventeenth century, the malikane system was implemented in the muqataas in Aleppo and Damascus as leading examples. The 'Azm family benefited from the spread of this fiscal practice in their region. In particular, they gained the tax-farming privileges of the muqataas in the north of Damascus, such as Ma'arrat al-Nu'man, Hama, Homs, and Palmyra (Tedmür). Thus, they held significant economic power. Isma'il al-'Azm used this opportunity to contribute to the rise of his family by getting the tax-farming of the aforementioned muqataas as malikane.

Isma'il, first, in 1712, became the tax farmer of Ma'arra of Aleppo province, which was a malikane of the former grand vizier Mehmed Pasha. Names of 'Azm-oğlu Isma'il and others from his family first appeared in archive documents as fiscal records about Ma'arra as evidence of the family's origins in Bilad al-Sham. Isma'il, in this period, probably managed the family's administrative and fiscal initiatives with his brothers. Isma'il and his family had

to deal with the problems of nomads when they got the tax-farming privileges of Ma'arra and a few years later, Hama, Homs, and Palmyra. Collecting tax incomes from these muqataas that were rich because of the agricultural production and trade, was important for the government. However, there were conditions in the tax-farming contracts of muqataas that required the return of people who had left their land because of damages caused by Mawāli Bedouins, back to their original locations.

After he became the zabit (protector) of the muqataas of Hama, Humus, and Palmyra in July 1719, Isma'il became responsible for the administration of these places as well as tax-farming these muqataas whose annual income reached over 91.000 piastres. All these muqataas probably provided Isma'il with a much larger sum than the total tax revenues. Isma'il tried investing these incomes to strengthen his local power. His grain aid to the locals of Damascus in periods of famine can be explained by his financial power after he became a lifetime tax farmer (malikāneci) of Hama and other muqataas. Further, his ability to arm a military force to support the governors of Aleppo, Tripoli, and Raqqa in controlling Turcoman and Bedouin nomads also showed his financial potential.

When İsmail became zabit of Hama, he settled there. In Hama, he formed alliances with local notables via marriages. He married his brother Sulayman to an al-Kaylāni woman from an ashraf family. Isma'il probably saw Hama as an administrative center from where he could control nearby muqataas. Marriage alliances made it easy for the 'Azm family to put down roots in this center. Isma'il sent his district governors (mutasallims) to the muqataas of Homs and Ma'arra, which were also under his control. In Ma'arra Musa (Bey) acted as mutasallim for his brother Isma'il. His mutasallim in Homs was Muhammed Agha. Isma'il's mutasallims were responsible for the general security and tax-farming of these sanjaks or villages.

After Isma'il became zabit of Hama, he struggled with the governors of Tripoli to take control of Homs and its muqataas that were at their disposal to consolidate his local power. Mawāli Bedouin leaders, who were once in a relatively coherent relationship with the Ottomans for the protection of trade routes, were unable to provide security for the hajj route to the south and roads between Aleppo, Damascus and Baghdad in the eighteenth century. Mawāli tribes, which were unable to compete with the nomads since the second half of the seventeenth century, were forced to move toward the west and eventually threatened a wider region, which includes the rural area of Aleppo, Hama, Humus, and rural settlements of Damascus. During this period, the leader of the Mawāli tribes was the 'Abbas family.

Not only did the local settled population but also Turcoman tribes that were scattered in the region suffered from the attacks of Mawāli Bedouins in Hama and Homs. Many of the Turcomans were part of tribes that had settled in Hama and Homs as a part of the sedentarization process that started in Raqqa in the 1690s. Raqqa was an important sedentarization center in this operation as were Hama and Homs. This demographic barrier, which was built with Turcoman and Kurdish tribes, was created to stop or control the migration movements of

Shammar and 'Anaza that could disturb Anatolian settlements in the north. Turcoman tribes were disturbed by Mawāli tribes, which were also affected by the same migration movements. Isma'îl, like other regional officials, was ordered to return Turcoman tribes to their settlement lands in Hama and Homs and to deal with Mawālis. His efforts to successfully carry out this order were effective in Ismail's ascension to the rank of *beğlerğilik*. This made it easier for him to be appointed provincial governor. In light of this information, it is possible to say that the struggle against the nomads in the north of Bilad al-Sham is one of the "Ottoman contexts" that paved the groundwork for the rise of the 'Azm-zâde family.

Isma'îl became Hama's governor İsmail Pasha when he was appointed governor of Tripoli because of his post of *beğlerbeğilik* in Hama. He was appointed governor with the condition of commanding cerde troops, which would protect hajj caravans moving from Damascus. His brother Sulayman took over from Isma'îl. Isma'îl's governorship lasted a year and three months between January 20, 1724, and May 14, 1725.

An increase in local income because of the increase in international trade and agricultural production increased the importance of tax-farming of rural and urban muqataas in the province of Tripoli. During the short period of the governorship of Tripoli of Isma'îl Pasha, he was primarily expected to arm and command cerde troops, which would provide security to hajj organization in 1724–1725. Isma'îl now used his experience of controlling nomads in the north to protect hajj caravans against Damascus Bedouins (Şam Urbânı) successfully. During his governorship of Tripoli, in addition to managing routine administrative-fiscal works and showing results in the critical issues for the government, he successfully commanded the cerde troops. His success opened the way for his governorship of Damascus as well as being the head of the hajj (*hac emirliği*).

Giriş

Bilâd-ı Şam'da (bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'i kapsayan tarihsel coğrafya), 18. yüzyılda 'Azm-zâdelerin yükselişi, genel olarak Osmanlı tarihinde yerel güçlerin buldukları eyaletlerde güçlenip iktidarda söz sahibi oldukları bir süreç kapsamında gerçekleşti. Uzun bir dönem boyunca bu süreç, merkezî hükümetin, siyasi ve ekonomik alanlarda çeşitli belirtilerle kendini gösteren gerilemesinin taşradaki iktidarını zayıflatması olarak görüldü. Kullanılan yerel kaynakların yönlendirmesinin yanı sıra manda yönetimleri dönemi ve sonrasında ortaya çıkan milliyetçiliğin etkisinde gelişen veya modernleşme tezlerine göre şekillenen tarihçilik yaklaşımlarının bu açıklamaların kabul görmesinde etkili oldukları söylenebilir.¹¹ Devleti ve toplumu genel nitelemelerle, analitik şablonlar içinde ele alan yaklaşımların, Osmanlı merkezî arşiv kayıtları gibi verilerin analizine katılmasıyla eleştiriye açık hale geldikleri görülür. Çalışmada, gerileme söylemi benimsenerek yapılan devlet ve topluma dair izahatlar üzerinde durulduktan sonra, söz konusu arşiv kayıtlarını dikkate alan alternatif yaklaşımlar değerlendirilmiştir. Böylece, yerel ve merkezî bakış açısını dillendiren kaynakların bir arada değerlendirilmesinin, İsmail'in Şam valiliğine giden kariyerini tarihsel bağlamı içinde anlamak adına daha geçerli bir yaklaşım olduğu düşünülmüştür.

Osmanlı klasik çağı ile modernleşme hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı *imparatorluğun en uzun yüz yılı* (19. yüzyıl) arasında kalan 18. yüzyılda Arap vilayetlerinde iktidarın şekillenişine dair yaşanan gelişmeler Gibb ve Bowen'ın çalışmaları ve onların görüşlerine yakın görüşlere sahip olan Holt'un çalışmasında benzer motiflerle tasvir edilir. Buna göre devletin *Klasik çağın* bitimiyle yani 17. yüzyıla birlikte girdiği siyasi, ekonomik ve sosyal bunalımların yol açtığı yozlaşma aynı yüzyılın sonunda Avrupa karşısında aldığı yenilgi ve toprak kayıplarıyla daha görünür hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri anlamda zafiyet göstermesi genel olarak Mısır, Şam ve Irak'ta merkez-kaç güçlerin etkin hale gelmesine neden olmuştur. Şam ve Halep'te kısa süreyle göreve gelen valilerin pek bir güce malik olamamaları buna karşın yerli yeniçerilerin liderleri etrafında, yine yerel ulema ailelerinin desteğiyle oluşan hiziplerin ellerindeki askerî gücü kullanarak paşalara kafa tutmaları hükümetin nüfuzunu hissettirememesinin nedenleri arasındaydı. Yerli yeniçerilerin Halep'te Hz. Peygamber'in soyundan gelen *Şeriflerle*, Şam'da ise merkezden gönderilmiş olan *kapıkulları* ile mücadeleleri her iki şehirde toplumsal hayatın düzenini olumsuz etkiledi. Şam'ın kırsalında bilhassa sahil şeridinde Dürzî ailelerinin başına buyruk hareketleri; güneydeki sancaklarda ve Suriye Çölü'nde bedevilerin meydan okumaları ise yerel iktidarın şekillenmesinde hükümetin etkisini azaltan faktörler oldular. 18. yüzyılda bu manzara pek bir değişiklik göstermemekle birlikte hükümetin resmi araçları olarak Bilâd-ı Şam eyaletlerinde ve sancaklarında idarecilik yapan 'Azm-zâdelerin ortaya çıkışı bölgede siyasi ve sosyal düzenin yeniden sağlanmasında etkili olmuştur. Ama bunlar, bölgede Zâhir el-Ömer ez-Zeydânî gibi 1770'lerin ilk yarısında çıkardığı

1 Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review* 19, sy 1 (Haziran 2004): 29-53; Zachary Lockman, *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm Tarih Siyaset*, çev. Burcu Binici, (İstanbul: Küre Yayınları, 2010), 205-236.

isyanla bölgeyi idari-mali kontrol adına adeta kilitleyen bir asinin ortaya çıkmasına mani olamamışlardır.²

‘Azm-zâdeler üzerine yapılan çalışmalarda İsmail’in Şam valiliğine tayin edilmesi, genellikle ailenin bilinen tarihinin başlangıcı olarak ele alınmıştır. Rafeq, Şam eyaletinin 1723-1783 arasındaki siyasi gelişimlerini ele aldığı çalışmasında, 18. yüzyıldaki devletin gerilmesiyle belirginleşen genel olumsuz gidişatın bir sonucu olarak yerelliğin güçlenmesini ‘Azm-zâdelerin *evlâd-ı Arabın* bir temsilcisi olarak yükselmelerine bağlamıştır. İsmail, kendisinden önceki vali Osman Paşa’nın maiyetinin eyaletteki diğer yerel güçlerle mücadeleye girişmesinin Şam toplumunu giderek daha fazla rahatsız etmesi ve bunun silahlı çatışmalara varmasının sonucunda siyasi ve toplumsal düzeni yeniden sağlamak üzere vali olarak atanmıştır. *Evâniye* olarak anılan paşa maiyeti, aslında eyaletlerde paşa hanelerinin güçlenmesinin bir göstergesiydi. Ama yerli yeniçeriler ve ulemeden oluşan yerel elitlerle Osman Paşa ve *evâniyesi* arasındaki mücadele bir süre sonra ahalinin öfkesinin patlamasına yol açmıştır. Merkezî hükümetin doğal olarak desteğini alan Osman Paşa eyalette kızışmış durumdaki mücadeleyi ne kadar yatırtırmaya çalıştıysa da başarısız olmuştur. Ve 1724-1725 senelerinde süren kriz onun azliyle sonuçlanmıştır.³ Shamir ise, Bilâd-ı Şam’da ‘Azm-zâdeler döneminin, eyaletlerde merkezî otoritenin gücünün idari manada gerilediği döneme denk geldiği kanaatinde. Shamir’e göre İsmail’in tayini öncesindeki gelişmeler genellikle hizipler arası mücadelenin beslediği kişisel hırslar tarafından motive edilen kısır mücadelelerin başka bir örneğiydi. Süregelen bu mücadele zemini Shamir’in çalışmasının arka planını oluşturur.⁴

Osmanlı merkezî ve yerel arşivlerine erişimin kolaylaşması ve buralardaki kaynakların daha yoğun bir şekilde kullanılmasıyla (1980’ler sonrası) tarihçiler, 18. yüzyılda yerel güçlerin yükselişini Osmanlı bağlamında anlamayı ve açıklamayı önemseyen çalışmalar ortaya koydular. Osmanlılarda devletin ve toplumun 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki iki yüz yıllık tarihi gelişimi ile ilgili olarak durgunluğu ve kronik gerilemeyi dillendiren Modernleşme tezinin etkisindeki gerileme yaklaşımından⁵ farklılaşarak gelişen bu tarihçilikte, değişen ekonomik, siyasi, toplumsal şartlarla baş gösteren kriz ve bu kriz durumuna uyumun birlikte yaşandığı üzerinde duruldu.⁶ Devletin merkezî idaresinde, 17. yüzyılın ortalarından itibaren bürokratik yapının sadrazamın kurumsal şahsiyetinde özerklik kazanması,⁷ yine aynı dönemde taşrada,

2 H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, c.I, (London: Oxford University Press, 1960) 216-234; P.M. Holt, *Egypt and The Fertile Crescent 1516-1922*, (New York: Cornell University Press, 1966), 102-111.

3 Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, (Beyrut: Khayats, 1970), 77-85.

4 Shimon Shamir, “The ‘Azm Walis Of Syria (1724-1785), The Period Of Dynastic Succession In The Government Of The Walayahs, Damascus, Sidon, And Tripoli”, (Princeton University, 1961), iii.

5 Zachary Lockman, *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm Tarih Siyaset*, çev. Burcu Binici (İstanbul: Küre Yayınları, 2010), 205-230.

6 Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim, 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. II (İstanbul: Eren Yayınları, 2004), 598-600.

7 Norman Itzkowitz, “Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire”, içinde *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff ve Roger Owen (Illinois: Southern Illinois University Press, 1977), 4-22.

eski tımar sisteminin merkeziliğine sahip olmayan iltizam sistemi marifetiyle nakdi ihtiyaçların karşılanması valilerinin uhdesine kaldığı eyalet sisteminin yaygınlaşması bu dönüşümün başlıca göstergeleri olarak görüldü. Bu gelişmelerin taşra toplumlarını etkileyen sonuçlarından biri ise paşa kapısı ya da hane olarak isimlendirilen yerel iktidar odaklarının sayılarının giderek artması oldu. Böylece askeriyeden olmayan yereller, paşa kapılarının hizmetinde görev alabildiler.⁸ Eyaletlerde bilhassa şehir merkezlerinde valilerin reaya ile münasebetlerinde aracı rolünü oynayan yerel güçler, 18. yüzyılda olgunlaşan bu değişim sürecinin sonucunda daha görünür hale geldiler. Merkezî hükümet de bu yerel güçlerin aracılığına daha fazla başvurur oldu. Soyları Osmanlı öncesinden beri bilinen ailelere mensup kırsal yerel liderlikler, şehirli Şerif aileleri, ulema aileleri, kırsal üretimi ve ticareti yürüten mültezimler, yerli yeniçeriler ya da memlûk haneleri eyaletlerde hükümetin araçları ya da doğrudan temsilcileri olabildiler.⁹

Öte yandan yerel iktidarın şekillenmesinde merkezî hükümetle yerel güçlerin sanıldığından daha fazla etkileşim halinde olduğuna dair yaklaşımlar, son dönemde Arap eyaletlerinde yerel güçlerin tarihinin araştırılmasında daha geçerli hale gelmiştir.¹⁰ Mısır'da Kazdağlıların,¹¹ Şam'da 'Azm-zâdelerin¹² ya da Musul'da Celililerin¹³ mukataa sistemi, hac organizasyonu ya da savaş lojistiği dolayısıyla merkezî hükümetin sağladığı statüleri ve bu statülere bağlı görevleri kabullenmeye yönelik temayülleri yapılan çalışmalarla gün yüzüne çıkmıştır. Söz konusu çalışmalarda yerel kronikler, konsolosluk yazışmaları, yabancı seyyah ve diplomatların gözlemlerinin yanı sıra merkezî arşivlerin ve kadı sicillerinin ortaya koydukları veriler kullanılmıştır. Yerel ve merkezî kaynakların birlikte değerlendirilmesi, hem Osmanlı hükümetinin taşra iktidarını sürdürmedeki stratejisini ve bu strateji kapsamındaki tavır ve reflekslerinin anlaşılmasını hem de yerel güçlerin kendi iktidarlarını tesis ederken takip ettikleri stratejileri bir arada değerlendirmeyi mümkün kılmıştır. Bununla birlikte yerel güçlerin, hükümetin uygulamaya çalıştığı stratejilere dayalı süreçlere, sistemlere veya örüntülere ayak uydurmakla elde ettikleri statüleri ve/veya yetkilendirmeleri kendi bölgesel iktidarlarını tahkim etmede kullanabildikleri anlaşılmaktadır.¹⁴

Osmanlı maliye idaresinin, 17. yüzyılın sonlarından itibaren tatbikata koyduğu, mevcut mukataaların malikâne olarak tasarruf edilmesi uygulamasının kapsamında Şam eyaleti

8 Rifaat Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society* 94, sy 4 (Ekim 1974): 438; Toledano, "The Emergence of Ottoman-Local Elites", 153-155.

9 Albert Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East*, (Berkeley u.a: Univ. of California Press, 1981), 42-51.

10 Toledano, "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research".

11 Jane Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009).

12 Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton Legacy Library (Princeton University Press, 2016).

13 Dina Rızık Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul, 1540-1834*, çev. Ülkün Tansel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

14 Yahya Koç, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 415-422.

mukataaları da bulunuyordu.¹⁵ ‘Azm-zâdeler, bu mali politikanın uygulanmasının bölgelerinde yaygınlık göstermesinden yarar sağlamışlardır. Özellikle Şam’ın kuzeyindeki Ma‘arra, Hama, Humus ve Tedmür gibi mukataaların iltizamını malikâne olarak almışlardır. Böylece ciddi bir ekonomik güce malik hale gelmişlerdir. Malikâne uygulaması ‘Azm-zâdelerin yükselişinin “Osmanlı bağlamları”ndan biri olarak görülebilir. ‘Azm-zâdelerden ilk Şam valisi atanan İsmail Paşa, Şam valiliği öncesinde söz konusu mukataaların iltizamını malikâne olarak almasıyla, bu uygulamayı ailesinin yükselişine katkıda bulunacak mali bir imkâna çevirmeyi başarmışa benzer. Çalışmada, Şam valiliği öncesi İsmail’in kuzey mukataalarındaki mültezimlik serüveninin mali boyutu, yani buralardan elde ettiği kazanç, aile üzerine kaleme alınmış olan literatürde daha önce değerlendirilmemiş olan Osmanlı arşivindeki maliye ahkamı ve mukataa defterlerine göre ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Hac kafilesinin güvenliği ve ihtiyaçlarının sağlanması meselesi, Osmanlıların Bilâd-ı Şam’ı ve Arabistan’ı ele geçirip bölgedeki kutsal beldelerin koruyucusu haline geldikleri 16. yüzyıldan beri padişahın İslam coğrafyasındaki meşruiyeti açısından hayati öneme sahip bir mesele olageldi. Bölgedeki güçlü kabilelerin şeyhleri, Nablus, Gazze sancakbeyleri ya da Şam yeniçeri ağaları gibi bölgeyi tanıyan görevliler, 16. ve 17. yüzyıllarda hac emirliğiyle görevlendirildiler. Haccın artan masrafları, emirlikle görevlendirilenlerin aç gözlülükleri ve hacca ayrılacak giderlere tamah etmeleri, bedevi saldırılarının ciddi ölçüde artması gibi nedenlerle hac organizasyonunun maliyetini bir sancağa bağlamak yerine Şam eyaletinin gelirleriyle karşılamak daha uygun bir yol olarak görüldüğünden 17. yüzyılın sonlarından itibaren hükümet Şam valilerini hac emiri olarak daha sık görevlendirmeye başladı. Barbir, 18. yüzyılda hac organizasyonunun sorumluluğunun doğrudan Şam valilerine verilmesi yoluna gidilmesini, Osmanlı hükümetinin inisiyatifi ile bölgede bir tür merkezleşmeyi temine yönelik önlem olarak görür. Böylece, Şam eyaletinin yeniden organize edilmesi sağlanmıştır. Haccın artan masraflarının karşılanması ve gereken güvenlik önlemlerinin alınması adına civardaki sancakların idaresinin Şam valiliğine bağlanması hükümetin bu stratejisinin bir sonucudur. ‘Azm-zâdeler ise eyaleti yeniden organize etmede, sahip oldukları yetkinlik nedeniyle işbirliklerine başvurulmuş bir yerel güçtür. Bölgede merkezî hükümetin otoritesinin gerilediğine dair yaklaşıma alternatif oluşturan Barbir’in bu yaklaşımıyla ‘Azm-zâdelerin yükselişinin diğer bir “Osmanlı bağlamı” belirginleşmiş olmaktadır.¹⁶

Hac organizasyonu dolayısıyla Şam valilerinin yetkilerinin hangi saiklerle ve ne şekilde genişletildiği üzerine düşünmek, yerel bir güçle varılan işbirliğinin, hükümetin taşrada iktidarını sürdürmeye yönelik stratejilerine sağladığı katkıyı anlamada yardımcı olabilmektedir. Ama aynı zamanda o yerel gücün bu sayede kazandığı statüyle kendi iktidarını sağlamlaştırmasında bu işbirliğinin rolünü hatırdan çıkarmamak gerekir. Öte yandan İsmail’in, Şam valisi olmadan önce Ma‘arra, Hama ve Humus’ta “emperyal” inisiyatifle başka bir konuda girdiği işbirliği

15 Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, (İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2003) 29-37, 120.

16 Karl K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708–1758*, Princeton Legacy Library (Princeton University Press, 2016), 45-50; 57-62.

üzerinde bugüne kadar durulmamıştır. Bu, 1690'ların başından itibaren Rakka'da oluşturulan göçer iskânî bölgesinin kontrolü, bölgede etkili göçer birliği olan *Mevâlî Urbânî*'nin yerleşik hayatı olumsuz etkileyen faaliyetlerini engellenmesi konusunda İsmail'in Osmanlı hükümeti ve bölge valileriyle yaptığı işbirliği olarak tanımlanabilir. Çalışmada, Hama zâbiti olduğu dönemde, Halep, Rakka ve Trablusşam valilerine bu konuda yaptığı yardımın İsmail'i Trablusşam valiliğine nasıl taşıdığı ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Böylece 'Azîm-zâde ailesinin Şam valiliğine giden iktidar serüvenlerinin bilinmeyen bir yönü aydınlatılmaya çalışılacaktır.

İsmail'in "Malikâneleri"

Malikâne uygulaması, Osmanlı ülkesindeki mukataalarda iltizam sisteminin uygulanmasıyla kapatılması beklenen, fakat 17. yüzyılın ikinci yarısına dair verilere göre kapatılmadığı anlaşılan bütçe açıklarını kapatmak, hazinenin nakdi gelirlerini arttırıp masrafları kıstmak, sık sık değişen mültezimlerin vergi birimlerini daha fazla sömürüp tahrip etmesinin önüne geçebilmek için 1695 yılında merkezî maliye idaresinde yayınlanan ferman ile yaygın olarak uygulanmaya başlandı.¹⁷ İlk etapta merkezde ya da eyaletlerdeki askerî zümre mensuplarının daha fazla oranda tasarrufta bulunduğu malikâne uygulamasında ayrıca sadrazam maiyetindeki bürokratlar, maliye bürokrasisi, alim-bürokratlar ve saray görevlileri mukataaları der-uhde etmişlerdir.¹⁸ Daha ziyade küçük ölçekli mukataalar malikâne olarak tasarruf edilmekte, bu gibi mukataalara yerel ölçekte yatırım yapan gruplar arasında ayan ve eşraf bulunabilmekteydi. Sözü edilen yerel güçlerin genellikle bahsedilen askerî-sivil devlet ricaline verilen mukataaların yerel mültezimleri rolünü oynadıkları anlaşılmaktadır. Salzman'a göre iktidar hiyerarşisinde yukarıda yer alan Osmanlı devlet ricalinin yatırım yaptıkları mukataaları yönetmek üzere taşraya yayılmış yerel güçleri/mukataacıları kapsayan iktidar ağlarının oluşması, siyasi bir yozlaşma ya da hoşnutsuzluğa neden olmamış aksine farklı bir sosyo-politik bütünleşmenin zeminini beslemiştir. Yerel güçler ise bölgelerinde nüfuzlarını arttırmada bu tür bir ağa mensup olmanın ya da daha küçük bir mukataanın iltizamına yatırım yapmanın imtiyazı peşinde koşmuşlardır.¹⁹

Bununla birlikte 17. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen ve vergi gelirleri mukataalara ayrılan eyaletlerin bütünleşik bir mukataa olarak atanan valiye verilmesi şeklinde gerçekleşen eyalet idaresi temayülünün malikâne uygulaması kapsamında bazı eyalet ve idari birimlerde sürdürüldüğü görülmüştür. Merkezî hükümet küçük ölçekli mukataalarda olduğu gibi bu gibi bütünleşik mukataalarda da idari ve mali yetkileri tasarruf eden valiye devretmiştir. Halep, Diyarbekir, Adana, Trablusşam gibi eyaletlerin yanında Şam eyaletinde satılan eyalet hazinesine bağlı malikâne tasarruf edilen mukataalarda mali haklarla birlikte idareyi ve güvenliği sağlamaya yönelik yetkiler valilerin ve mukataacıların uhdesine verilmiştir.²⁰ 'Azîm-zâde ailesi üyeleri,

17 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 102-105.

18 Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 57-61.

19 Ariel Salzman, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime'i*, çev. Ayşe Özdemir, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 34.

20 Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 107.

Trablusşam, Sayda eyaletlerinin valiliklerini üstlenirken genellikle bu tür bir yetkiye sahip olmuşlardır.²¹

Öte yandan Hama, Humus, Ma‘arra ve Tedmür Memlihası (tuzla) mukataaları İsmail’in malikâne olarak iltizamına aldığı küçük ölçekli mukataalar olmuşlardır. Bilâd-ı Şam’ın kuzey kesiminde Halep ve Trablusşam eyaletlerinin hinterlandında yer alan bu mukataalardan Ma‘arra’nın idari-mali tasarrufunun İbrahim ve oğlu İsmail tarafından 18. yüzyılın ilk çeyreğinde tasarruf edildiği bilgisi, literatürde ailenin kökenine ilişkin tartışmanın gölgesinde kalmıştır.²² Çalışmanın bu kısmında asıl üzerinde durulacak konu ise, İsmail’in Şam’ın kuzeyinde iltizamını aldığı mukataaların sağladığı mali imkânlar olacaktır. Malikâne sistemi, aileye belirli bir rol ve bu role bağlı fonksiyonların yanında etkili olabilecekleri bir mekân sağlamıştır. Bu mekân, İsmail’in zamanında Bilâd-ı Şam’ın kuzeyindeki mukataalar olmuştur. Bu noktada, malikâneci rolünün Osmanlı hükümeti ve ‘Azm-zâde ailesi açısından fonksiyonunun nasıl anlaşılacağı, sorusu sorulabilir. Bu sorunun cevabını verebilmek için önce rolün oynandığı mekânı yani mukataaları tanıtmak faydalı olacaktır.

‘Azm-zâdelerin tarih sahnesine çıktıkları Ma‘arra, Halep’in 70 km güneyinde yer alır. Daha önce meliklik olan Hama’nın Memlûklar döneminde eyalet haline getirilmesiyle bu idari merkeze bağlı bir şehir haline gelmiştir.²³ Bilâd-ı Şam tarihi coğrafyasına dair bir eser kaleme almış olan İbn Kennân, Memluk dönemini esas alarak Ma‘arra’yı Hama’nın üç vilayetinden biri olarak tanıtır.²⁴ Osmanlıların bölgeye girişiyle 1520’de *Arab vilayetine* bağlı Halep sancağında bir kaza,²⁵ Halep beylerbeyliği teşkil edildikten sonra ise buraya bağlı sancaklardan biri olarak 16. ve 17. yüzyıllarda²⁶ Osmanlı siyasi coğrafyasında yer almıştır. Evliyâ Çelebi, 1649’da burada tımar sisteminin hiyerarşisine göre hâs, zeamet ve tımar sahiplerinin bulunduğunu ve buradan toplam 1.560 adet silahlı asker temin edildiğini zikreder.²⁷ Ma‘arra, Şam’ı Halep’e ve

21 Koç, *Bilâd-ı Şam’da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler*, 97-98.

22 Bu tartışmanı ayrıntıları için bkz. Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, 85-94; Shamir, “The ‘Azm Walis Of Syria”; 22-24; Ali Karaca, “Azm/Kemikoğlu Ailesi”, içinde *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu, İzmir: Türk Ocakları İzmir Şubesi, 1999), 387-404; Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, 56-61. Ailenin Arap mı Türk mü olduğuna ilişkin tartışmanın ayrıntılarına girmek eldeki çalışmanın analiz çerçevesinin dışına çıkmak anlamına geleceğinden burada üzerinde durulmamıştır. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış aile üyelerinin nüfuzlarını sürdürme stratejileri, söz konusu tartışmaya neden olan bazı verilerin bu dönemde kaleme alınmış kaynaklara yansımada etkili olmuş gibidir. Konu hakkında ayrıntılı bir araştırma için bkz. Tomoki Okawara, “Searching For The Origins of An Ottoman Notable Family: The Case Of The ‘Azms”, *Archivum Ottomanicum*, sy 34 (2017), 39-47.

23 Işın Demirkent, “Ma‘arretünnu‘man”, *DİA*, XXVII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 274-276.

24 Muhammed es-Sâlihî İbn Kennân, *el-Mevâkibü'l-İslâmiyye fi'l-memâlik ve'l-mehâsini's-Şâmiyye*, (Şam: Vizaretü's-Sekâfe, 1992), II/110.

25 Yusuf Sarımay, ed., *397 Numaralı Halep livâsı mufassal tahrîr defteri: 943/1536*, T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Defter-i hâkânî dizisi 16, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010), 10.

26 Mustafa Öztürk, “1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri”, *OTAM*, (Ankara, 1997), 253-254, 268.

27 Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, ed. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, c. 3, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 183.

kuzey ile doğu cihetlerinden Anadolu ve İran'a bağlayan yolların kesiştiği önemli bir kavşak noktasında bulunmaktaydı.²⁸ Ma'arra, aynı zamanda İran seferlerinin geçiş güzergâhında bulunduğundan²⁹ buradaki kayda değer asker mevcudunu doğal karşılamak gerekir.

Askerilerin, hizmetlerinin karşılığında kendilerine maaş olarak bağlanan vergi gelirlerini hazineye bırakıp ilgili vergi gelirlerinin iltizamlarının tasarrufunu doğrudan almaları ve giderek iltizam kesimini domine etmeleri 17. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte hızlanan bir süreç oldu. Böylece maaş ödemelerinden tasarruf ederek yıllık gelirini arttırma yoluna giden maliye idaresinin bu konudaki bir sonraki hamlesi ise mevcut mukataaların malikâne olarak verilmesi yoluna gitmek oldu.³⁰ Malikâne sisteminin mutasarrıfları devletin sivil ve askeri bürokrasisine mensup olan kimselerdi. Ma'arra da zikredilen maliye politikalarından nasibini almışa benzemektedir. Halep hazinesine senede 1.000 kuruş teslim etmek şartıyla buranın sancak olarak idaresinin, muhtemelen askeriyeden olan Hasan'a 1690 senesinde iltizam usulüyle verilmesi bu durumun bir göstergesi olarak anlaşılabilir.³¹ Malikâne sisteminin uygulamasının birkaç sene sonra yaygınlaşmaya başlamasıyla Ma'arra bu sistemin kapsamına dahil edildi. Sancağın vergi gelirlerinin iltizamını 1693-94 senelerinde Seyyid Süleyman aldıysa da ahalinin zulmünden şikâyet etmesi üzerine bir sonraki sene Trablusşam valisi Arslan Muhammed Paşa'ya bu kez malikâne olarak verildi. Seyyid Süleyman'ın özellikle Halep ya da Hama'daki Şeriflerden olması ihtimal dahilindedir. Halep'te muhassıllığa bağlı mukataaları malikâne olarak tasarruf eden Şeriflerin ödedikleri *mu'accelenin* genele oranının %6 gibi kayda değer bir oran olması bu ihtimali kuvvetlendirir.³² Seyyid Süleyman'dan sonraki sene coğrafi yakınlığın kontrol ve tahsilatı kolaylaştıracağı umulup, Trablusşam valisi devreye sokuldu. Ancak valinin tasarrufu uzun sürmedi, 1696-1697 senelerinde sancağın 7.600 kuruşluk mukataa gelirleri bu defa ortaklaşa olarak yine malikâne usulüyle İbrahim Kethüda ve Hacı Ahmed'e verilmiştir.³³

Trablusşam valisi Arslan Muhammed Paşa, Bilâd-ı Şam'da 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarında Şam valiliği ve hac emirliği başta olmak üzere çeşitli üst düzey idari görevlere atanmış olan Lazkiyeli Mataracıoğlu ailesine mensuptu.³⁴ Hacı Ahmed'in sivil ya da askerî bir devlet görevlisi olduğuna dair karine yoktur. İbrahim Kethüda ise merkez ya da taşra idari bürokrasisinde olup bölgede yatırım yapmış olan askerî yöneticilerinden birinin adamı, ya da yine bu vasfa sahip olup doğrudan kendi adına yatırım yapan bir şahıs olmalıdır. Bu ikisinin Ma'arra mukataasını satın aldıktan birkaç sene sonra firar edip vergi tahsili ve diğer asayişe

28 Ma'arra'nın Memlûkler döneminde posta ve ulakların konakladıkları berid merkezi olduğu hakkında bkz. Muhammed Selim el-Cundi, *Tarihu Ma'arratü'n-Nu'mân*, (Dimaşk: Matbaa et-Terakki, 1963), 101-102.

29 Yunus Emre Konuk, "Sultan IV. Murad'ın Bağdad Seferi ve Kas-ı Şirin Antlaşması", (Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2005), 323.

30 Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, XXII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 154-156.

31 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (bundan sonra COA), *A.RSK. d. nr. 1551*, s. 21. Ayrıca bkz. Orhan Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı - Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, (Elazığ, 1997), 56.

32 Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, 111.

33 COA, *MAD*, nr. 2945, s. 503.

34 Koç, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler*, 19.

dair sorumlukları yerine getirmedikleri, bu nedenle sancak ahalisinin *perâkende ve perîşân* oldukları Halep valisi Yunus Paşa tarafından 1703 senesi başlarında bildirilmiştir. Halep'ten gelen bilgiler ışığında merkezî maliye idaresi sancağı, idari-mali tasarrufu Trablusşam mukataaları ile birlikte malikâne iltizam edilmek üzere tekrar Trablusşam valisi Arslan Muhammed Paşa'ya vermiştir.³⁵ Ma'arra mukataası 1705 senesinde daha alt rütbeli bir asker olup adı belirtilmeyen bir voyvodanın idari-mali sorumluluğuna verildi. Sancağı terk eden reyanın yeniden vatanlarına döndürülmesi bu voyvodadan beklenen işler arasında öncelikliydi.³⁶ Türkmen, *Ekrâd* ya da *Urbân* olarak anılan bedevi göçerlerinin saldırılarından ya da alt-mültezimlerin baskılarından bunalan sancak reayasının Trablusşam ve Halep gibi komşu eyaletlerdeki sancak ve kazalara gidip yerleşmeleri, Ma'arra'nın mevcut vergi gelirlerinin azalmasına yol açtığından merkezî maliye idaresinin istediği bir durum değildi. Bu olumsuzluk adı geçen iki eyaletin valilerinin veya diğer yöneticilerinin sancağın başına getirilmesinde etkili olmuşa benzer. Hacı Veli'nin ve İbrahim Paşa'nın 1707-8 ve 1712 senelerinde, uhdelerinde olan Halep muhassılığına Ma'aara'nın vergi gelirlerinin katılmasında bahsedilen durumun etkisi olmuştur.³⁷

Sonraki dönemde, yukarıda bahsedilen Mataracıoğlu ailesinden olup vaktiyle Sayda valiliği yapmış olan Kaplan Paşa'nın oğlu Mustafa, artık Halep'e bağlılığı kararlaştırmış olan Ma'arra'nın iltizamını muhassıldan alarak kısa bir süre malikâne usulüyle işletti. Mustafa'ya verilen Ma'arra ve ona bağlı birkaç köyün yıllık hasılatı 4500 kuruştur.³⁸ 1712 yılının bahar aylarına denk geldiği anlaşılan mukataanın işletilmesindeki bu tasarruf değişikliğinin sonbaharda yeniden gözden geçirildiği, yerel bir başka aileye verildiği, mukataayı alan şahısla yaşanmış olan muhtemel sorunlar nedeniyle aynı yılın yaz aylarında bu kez 'Azm-zâde ailesine verildiği belgelerden takip edilebilmektedir. 'Azm-oğlu İsmail'in ve ailesinin isimlerinin, tespit edebildiğimiz kadarıyla arşiv kayıtlarına ilk defa yansıdığı maliye hükmünün³⁹ konusunun, ailenin Bilâd-ı Şam'daki menşei hususunda genel kabul gören Ma'arra'yla ilgili olması dikkat çekicidir.⁴⁰

İsmail, aslında eski vezir-i azam Mehmed Paşa'nın malikânelerinden biri olan Ma'arra'nın, adı geçen Mustafa'dan sonraki mültezimi olmuştur. Mustafa'ya paşa tarafından verilen borç, genel olarak paşanın vergi borçları kapsamında tahsil edilmek istenmiştir. Hükümde dikkat çeken ise bu borcun Ma'arra mukataası reayasına *yarar ve kuvvet* için verildiğinin net bir şekilde belirtilmesidir.⁴¹ Ailenin bu dönemde Ma'arra'da, askerî yüksek bürokrasinin zirvesindeki veziriazam adına yerel mültezimlik yapacak düzeyde servet ve güce sahip oldukları anlaşılmaktadır. İsmail bu dönemde muhtemelen kardeşleriyle birlikte ailenin mali ve idari tasarruflarını takip etmekteydi. Bölgenin doğu komşusu Rakka eyaletinde, doğudan batıya doğru bir kavis çizerek ilerleyen hat üzerindeki Ane, Deyr ve Rahbe ve Selemiye sancak ve

35 COA, *MAD*, nr. 2945, 503.

36 COA, *MAD*, nr. 9895, 21.

37 COA, *MAD*, nr. 9899, 221; *MAD*, nr. 9505, s. 115.

38 COA, *KK.d.*, nr. 182, 4.

39 COA, *MAD*, nr. 3439, 319 (24 Ca 1124/29 Haziran 1712).

40 Okawara, "Searching For The Origins of An Ottoman Notable Family: The Case Of The 'Azms", 41-42.

41 COA, *MAD*, nr. 3439, 319.

nahiyelerinin⁴² topraklarına gelip yerleşen Mevâlî *Urbânî* göçerlerinin eşkıyalıklarına karşı Ma'arra'yla birlikte bilhassa Hama, Humus, kuzeyde Ağzaz, Menbiç gibi sancak ve nahiyelerinin idarecileri ve mültezimleri sıklıkla düzeni sağlamak üzere göreve çağrılıyorlardı. İsmail ve ailesi Ma'arra'nın ve birkaç sene sonra Hama'nın iltizamını aldıklarında bölgenin bu zorlu meselesiyle uğraşmak zorunda kaldılar. Bölge mukataalarının iltizam sözleşmelerinde, Mevâlî *Urbânî*'nin verdiği zararlar nedeniyle *perâkende ve perişân* olan ya da asıl *vatanlarını* terk etmiş olan reayanın tekrar eski yerleşimlerine döndürülmesi şartlar arasında yer almaktaydı.⁴³

İsmail'in babası İbrahim'e, araştırma yaptığımız 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarına tarihlenen Ma'arra'yla ilgili arşiv kayıtlarında rastlamak mümkün olmamıştır. Yerel kaynaklardan İbrahim'in, 17. yüzyılda Osmanlılara hizmet etmiş, sonrasında Ma'arra'da kırsal mukataalara yatırım yaparak buraya yerleşmiş bir ağa olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin sefer güzergâhı üzerinde olması bu olasılığı güçlendirir. Yerel bir kaynağın, onun bölgedeki Türkmen göçerleriyle mücadele ederken öldüğünü aktarması, askeri kimliğinin hayatı boyunca ön planda kaldığını düşündürür.⁴⁴ İsmail ise 1659'dan önce doğmuş olduğuna dair aktarımlar göz önüne alınacak olursa ömrünün geç bir döneminde Osmanlı taşra teşkilatının bir figürü olmuşa benzer.⁴⁵ Yine de bir ağa hanesinin lideri olmuş, mensubu olduğu haneyi ekonomik ve siyasi bakımdan güçlendirmiştir. Bu süreçte Ma'arra'nın iltizamını aldıktan sonra sıra daha önemli bir yatırım olan Hama sancağına bağlı mukataalara gelmiş olmalıdır.

Hama, Şam'ın 200 km kuzeyinde, Akdeniz kıyısının 75 km doğusunda Asi Nehri kıyısında yer alan bir şehirdir. Memlûklar döneminde müstakil bir eyalet merkezi olmuştur. Osmanlılar döneminde ise başlangıçta *Arab vilayetinin* sancaklarından biriyken, sonraki süreçte Şam, Halep ve Trablusşam eyaletlerine bağlı ya da müstakil olarak idare edilen bir sancak statüsünde olmuştur. Kuzeyindeki Ma'arra ve güneyindeki Humus gibi Halep ile Şam arasındaki ticaret ve hac yolu güzergâhının ana menzillerinden biri olan Hama, Trablusşam limanı ile denize açılan bir mecraya sahip olmuştur.⁴⁶ Ticaretin yanı sıra tarımsal üretimin özellikle tahıl tarımının yapıldığı Hama'da merkez kazanın kuzey ve güney ve batısında uzanan topraklarda 18. yüzyılda 120 köyde tahıl tarımı yapılmaktaydı.⁴⁷ Aynı yüzyılda Hama sancağı mukataalarıyla birlikte

42 Bu sancak ve nahiyelerin idari taksimatı hakkında bkz. Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı", çev. Mustafa Öztürk, *Belleter* LIV, sy 78 (t.y.): 1247.; S. H. Winter, "The Province of Raqqa under Ottoman Rule, 1535–1800: A Preliminary Study", *Journal of Near Eastern Studies* 68, sy 4 (Ekim 2009): 258-259.

43 COA, *MAD*, nr. 3434, 50; nr. 10159, 269; *MD*, nr. 129, 347, hkm. 1270.

44 Muhammed Ragıb et-Tabbah el-Halebî, *İ'lâmü'n-Nübelâ bi-Tarihî Halebü'ş-Şehbâ*, c. VI, (Halep: Menşurat Darü'l-Kalemi'l-Arabî, 1988), 449-450.

45 Shamir, "The 'Azm Walis Of Syria", 24.

46 Hama'nın Şam'a bağlı sancak statüsü için bkz. Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdari Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, sy 1 (2003): 360. Halep'e bağlı sancak statüsü için bkz. Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", 268. 17. Yüzyılda Trablusşam'a bağlı sancak statüsü ve iktisadi vaziyeti için bkz. Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadi Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23, sy 35 (2004): 46.

47 James A. Reilly, *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Oxford ; New York: P. Lang, 2002), 93.

genellikle Trablusşam eyaletine bağlı olarak kayıtlarda yer almıştır.⁴⁸ Sancakta ticaret ve tarımdan elde edilen gelirin vergilerinin toplanmasını askerî sınıfa mensup olan ağa ailelerinin üstlendiği anlaşılmaktadır. Ağalar, hem şehir merkezinin ve kırsalın güvenliğini sağlama işinden sorumlu olmuşlar hem de tarıma dayalı üretimin vergi birimlerine dönüştürülmesiyle şekillenmiş olan mukataaların iltizamlarını almışlardır. 18. yüzyılda güçlerini yerleştirmelerine olanak sağlayacak ölçüde servetlere ulaşabilmişlerdir.

Ma‘arra’ya nazaran eskiden beri daha büyük bir idari merkez vasfına sahip olan Hama’nın mukataaları Mart 1716’da, Ma‘arra’da muhtemelen askerî sınıftan biri olan İbrahim Bey’e emanet biçiminde verildi. Bu tayinin başlıca şartlarından biri civardaki göçerlerin verdiği zararlar nedeniyle dağılmış ahalinin eski yerlerine geri iskân edilmesiydi.⁴⁹ İbrahim Bey’in askeriye olduğu, kendisinden “Ma‘arra’da muharrer sipahiler ağası İbrahim Ağa” diye maliye kayıtlarında bahsedilmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁰ İsmail ise bu dönemde muhtemelen Ma‘arra’daki yatırımlarıyla meşguldü. İsmail’in Hama’nın iltizamını ne zaman aldığına dair ipuçlarına Osmanlı arşivindeki, maliye kayıtlarının yanı sıra Humus’ta 1720’lerde mahkeme kâtibî olarak çalışmış ve bir vekâyiname kaleme almış olan el-Mekkî’nin eserinde rastlamak mümkündür. el-Mekkî, 1715 senesi olaylarını anlatırken İbn ‘Azm’in Mayıs ayı başlarında Humus’a zeytin ve buğday gönderdiğini aktarır. Buradaki İbn ‘Azm, İsmail olmalıdır. İsmail sonraki senelerde yardımlar göndermeye devam etmiş, bu davranışı el-Mekkî’nin dua ve övgülerine neden olmuştur.⁵¹

el-Mekkî’nin eserinde verilen bu bilgi, İsmail açısından, Humus ahalisini kendisine meylettirmeye, orada bazı aileleri tarafına çekmeye yönelik stratejik bir hamle olarak anlaşılabilir. Zira bölgedeki sancaklarda iktidarı birtakım hizipler marifetiyle fiili olarak ele geçirmek sık rastlanan bir gelişmedir. Birkaç sene tekrar eden yardımlardan sonra el-Mekkî, Nisan 1719 tarihinde bu defa İbn ‘Azm olarak tabir ettiği İsmail’in Hama, Humus ve Ma‘arra’nın malikâne şeklinde iltizamını aldığı haberini verir.⁵² Böylece İsmail’in Hama voyvodası olarak Osmanlı arşivi kayıtlarında ilk defa yer aldığı Mart 1719 tarihi, el-Mekkî’nin verdiği tarihle örtüşür.⁵³ Bütün bu tarihi veriler ışığında İsmail’in 1712-1719 seneleri arasında Ma‘arra’nın mültezimliğini sürdürmüş olduğu, bu zaman zarfında Hama ve Humus’un mukataalarının idareciliğinde ise İbrahim Ağa’nın bulunduğu söylenebilir.⁵⁴

Hama sancağında voyvoda olarak görevlendirildikten kısa bir süre sonra İsmail’e buranın mukataalarının iltizamı malikâne usulüyle verilmiştir. Kardeşi Süleyman ise bu tasarrufta ona

48 Fahammedin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 103.

49 COA, *MAD*, nr. 10159, 269.

50 COA, *MAD*, nr. 10160, 270. Maliye kayıtlarında geçen İbrahim Bey’in el-Mekkî’nin patronu olan İbrahim Ağa’yla aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir. el-Mekki onun Humus’a bağlı köylerden Hasiyye’den olduğunu belirtir. Bkz. el-Mekki, *Havâdis Hıms el-Yevmiyye*, 55. Ayrıca bkz. Dana Sajdi, *Şamlı Berber-18.Yüzyıl Biladü Ş-Şam’ında Yeni Okuryazarlık Kitap Açıklaması*, çev. Defne Karakaya, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 114-118.

51 Muhammed el-Mekkî, *Havâdis Hıms el-Yevmiyye, 1100/1688-1135-/1722* (Al Manhal, 2012), 270, 293-295.

52 el-Mekki, *Havâdis Hıms el-Yevmiyye*, 307.

53 COA, *MD*, nr. 127, 323, hkm. 1445.

54 el-Mekkî, *Havâdis Hıms el-Yevmiyye*, 55.

ortak olmuştur. Maliye kayıtlarına göre 24 Temmuz 1719'da gerçekleşen ve ertesi gün berati çıkan satış önceki mültezim İbrahim Bey'in vefatı üzerine gerçekleşmiş ve bu satış için iki kardeş 1719 senesinde 35.000 kuruş sonraki iki sene için ise 37.000 ve 40.000 kuruş olmak üzere toplam 112.000 kuruş muaccelle ödemeyi taahhüt etmişlerdir.⁵⁵

Hama'nın, bağlı mukataalarla birlikte bu dönemde toplam vergi geliri, Humus ve Ma'arra'ya nazaran daha fazlaydı. Hama mukataalarının İsmail'e satıldıkları 1719 senesindeki toplam yıllık vergi geliri 42.427 kuruştur ve bu gelir çeşitli kalemlerden oluşmaktaydı. Hama'ya bağlı köylerde yapılan tahıl tarımıyla elde edilen gelirden başka göçerlerin hayvancılık uğraşından elde ettikleri gelirler devletin maliye idaresinin vergilendirmesine tabiydi. Toplam vergi geliri içinde kırsal üretimden eskiden beri tımar sistemi kapsamında tahsil edilen vergiler, *maktua-i kurâ ve mezâri-i zu'amâ ve erbâb-ı timarhâ-i Hama* tabiriyle ifade edilmiştir. Götürü usulle toplanan bu vergi 10.412 kuruş olarak belirlenmiştir.⁵⁶ Götürü tahsil edilen diğer bir vergi kalemi Hama'yla doğudaki çöl arasında bulunan Selemiye sancağının tımarlılarının köy ve mezralarından toplanan vergiydi. Bu verginin tutarı 1.629 kuruştur. Önceki mültezim İbrahim Bey de aynı meblağı ödemişti.⁵⁷ Hama sancağı topraklarında yaşayan Türkmen göçerlerinden toplanan tarımsal vergi *'aşâr-ı şer'iyye-i mahsûlât-ı Türkmânân-ı Hama* olarak isimlendirilmiş ve karşılığı 8.750 kuruş olarak belirlenmiştir. Vergi gelirlerine eklenen son kalem ise sancağın beylerbeyinin hassının padişahın haslarına eklenerek hazineye aktarılmasıyla oluşan bir götürü vergiydi ve tutarı 1.996 kûsur kuruştur. Böylece Hama sancağının toplam senelik vergi geliri 1719 senesi itibarıyla 65.214,5 kuruşa baliğ oluyordu. Toplam vergi gelirinden Trablusşam kalesinden başka Hama idaresinin sorumluluğunda olan⁵⁸ güneydoğuda Selemiye, batıda Masyaf ve kuzeyde Şizar kaleleri gibi kalelere tahsis edilmiş olan *mevâcib*⁵⁹ ve masrafların tutarı olan 9.382 kuruş, Hama mukataası için belirlenmiş masraflardı. Aynı yıl *Hazine-i âmiriye* gönderilmesi kabul edilen *irsâliye* tutarı ise 25.618 kuruş oldu.⁶⁰

Humus, Memlûklar döneminde kimi zaman Şam'a kimi zaman Hama'ya bağlı bir şehir olmuştur. Osmanlılar dönemindeyse 16. yüzyılın ilk yarısında Hama'yla beraber veya müstakil olarak Şam eyaletine bağlıyken Trablusşam eyaletinin teşkilinden (1579) sonra bu eyalete bağlı sancaklardan biri haline getirilmiştir. 17. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılda genellikle Trablusşam

55 Satışla ilgili kayıtları ihtiva eden mukataa defterinde İsmail ve Süleyman kardeşlerin babalarının İbrahim olduğu sarıh bir şekilde belirtilmektedir. Bkz. COA, MAD, nr. 10162, 233.

56 COA, MAD, nr. 6549, 238.

57 COA, MAD, nr. 10159, 269.

58 Reilly, *A Small Town in Syria*, 97.

59 Asker maaşı.

60 COA, MAD, nr. 10162, 233. Hama mukataasını emaneten tasarruf eden İbrahim Bey 1131 senesini Rebiyyülâhır ayında vefat etmiş olduğundan onun döneminde yapılan ödemelerden sonra kalan *irsâliye* ödemesi bu meblağ tutarında olabilir. Normal koşullarda *irsâliye* ile masrafların toplamının mukataanın yıllık vergi gelirine denk gelmesi lazımdır ki İbrahim Bey'in 1128 senesindeki tahviline ilişkin kayıtlarda hesap böyledir. Bkz. COA, MAD, nr. 10159, 269.

eyaletinin sancakları arasında yer almıştır.⁶¹ İsmail buranın mukataalarının iltizamını, Hama sancağının mukataalarını aldığı sene (1131/1719), bu sancakta olduğu gibi malikâne olarak üzerine aldı. Bir sonraki sene çıkan Humus ve bağlı mukataaların malikâne olarak iltizama verildiğini belirten nişandan tasarruf koşulları hakkında malumat edinmek mümkündür. Buna göre söz konusu mukataaların senelik 15.000 kuruş vergi geliri vardı. Sonraki sene bu mukataalara başkaca bir mültezim müşteri olmadığından yine İsmail’e verilmesi kararlaştırıldı.⁶² Bu dönemde İsmail’in iltizamını aldığı Tedmür Tuzlası ve ona bağlı olan mukataalar, Şam hazinesine bağlı olup yıllık vergi geliri 6.542,5 kuruştur. Bu mukataalar da yine 1719 senesinde, Hama’nın iltizamını aldıktan yaklaşık dört ay sonra senelik vergisini ödemek, 3.100 kuruş *muaccesini* hazineye ve 1.100 kuruşu ise Şam hazinesine göndermek şartlarıyla İsmail’e malikâne olarak verildi.⁶³

İsmail’in uhdesine aldığı Hama, Humus, Ma‘arra ve Tedmür mukataaları, toplam 91.000 kuruşu aşkın bir vergi geliri sağlıyorlardı. Hama ve Humus mukataaları, yıllık vergi geliri 1.000.000 akçeyi aşan mukataalar olarak merkezî maliye idaresinin Baş Muhasebe kalemine bağlanmışlardı.⁶⁴ Bu mukataaların yıllık vergi gelirinden daha fazla bir geliri İsmail’e sağladıkları kuvvetle muhtemeldir. İsmail elde ettiği bu gelir ile bölgesel iktidarını yerleştirip güçlendirmeye yönelik yatırımlar yapmaya çalışıyordu. Hama ve diğer mukataaların malikânesi olduktan sonra daha önce Humus’a gönderdiği tahıl yardımına benzer yardımları Şam’daki kıtlık zamanlarında şehrin sakinlerine gönderebilmesi⁶⁵ eriştiği bu mali güçle açıklanabilir. Ayrıca bölgedeki Türkmen ya da *Urbân* göçerlerinin kontrol altına alınması konusunda Halep, Trablusşam ve Rakka valilerine askeri destek verecek düzeyde bir askerî birliği donatabilmesi yine elde ettiği mali imkânlarla açıklanabilir.

Vefatı sonrası İsmail’in el konulan nakit varlığı, değerli madenlerden yapılmış ziynet ve süs eşyaları, binek hayvanları, çadırları ve birtakım mefruşat eşyalarından oluşan menkullerinin listelerinin verildiği *muhallefât* defteri onun genel anlamda serveti hakkında fikir verse de Hama dönemindeki mali durumu hakkında bilgi vermez.⁶⁶ Yine de bu servetin elde edilmesinde o döneme kadar Hama, Humus ve Ma‘arra’daki yatırımların etkili olduğu söylenebilir. İsmail ve oğulları, Şam valiliğinden önce elde ettikleri bu mali imkânları kırsal ve kentsel yatırımlara dönüştürmekte gecikmemişlerdir. Babasının vefatından iki yıl sonrasına (1732) ait sicil kayıtları Esad Bey’in, büyük bir kısmı muhtemelen babasından kendisine intikal etmiş olan gayrimenkullere sahip olduğunu gösterir. Yıllık net 2.462 kuruş gelir elde ettiği Hama civarında yer alan bu gayrimenkuller, bir pazaryeri, bir hamam, iki su değirmeni ve çok sayıda

61 Kılıç, *Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı - Eyalet ve Sancak Tevcihatı*; Çakar, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)”; Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, 103.

62 COA, *MAD*, nr. 9906, 373.

63 COA, *MAD*, nr. 9906, 63.

64 Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2016), 114-115.

65 el-Mekki, *Havâdis Hıms el-Yevmiyye*, 308.

66 COA, *D.BŞM. MHF. d.*, 12434, 1-11.

mevye bahçesinden oluşuyordu.⁶⁷ Bununla birlikte bu kentsel gelir kaynağının, sağladığı mali imkânlar açısından yukarıda bahsedilen kırsal mukataalardan elde edilen gelirlerle mukayeseye edilmeyeceği ortadadır. ‘Azm-zâdelerin 18. yüzyılın bu yıllarında Hama ve bölgedeki diğer şehir merkezlerine bağlı köylerde üretilen tahıl başta olmak üzere kırsal üretimden ve hayvancılıktan elde edilen ürünlerin ticaretini yaparak zenginleştikleri⁶⁸ ve bölgedeki güç ve prestijlerini 19. yüzyılın ilk yarısında dahi sürdürdükleri anlaşılmaktadır.⁶⁹

Halep’in ekonomik hinterlandında yer aldığını söyleyebileceğimiz Hama, Ma’arra ve Humus, 16. ve 17 yüzyıllarda bu ticaret merkezinin sağladığı ekonomik imkânlardan yararlandı. Bu dönemde İran’dan gelen ipek başta olmak üzere uluslararası ticareti yapılan ürünler Safevîlerle yapılan uzun savaşlar nedeniyle eskisi gibi Halep’e akmaya devam etmedi. Bu ticaret merkezini etkileyen büyük ölçekli ekonomik ve siyasi gelişmelerden Hama, Mar’arra ve Humus gibi bölge şehirlerinin etkilenmemesi mümkün değildi. Venedikli tüccarlar başta olmak üzere Avrupalı tüccarların talibi oldukları İran’dan gelen ipekle sağlanan ticari potansiyelin düşmesiyle hemen hemen aynı dönemde Bilâd-ı Şam’ın sahil kesiminde, Trablusşam, Sayda, Akka limanları aracılığıyla Fransızların talip oldukları pamuk ve tahıl sayesinde ticaret hacmi arttı. Bölgedeki bu siyasi ve ekonomik gelişmeler, diğer yerel güçler gibi ‘Azm-zâdelerin siyasi güçlerini pekiştirmelerine olanak sağlayan ekonomik zemini hazırlamış olmalıdır. Ma’arra, Hama ve Humus, Halep’in ekonomik çekim alanından çıkıp Şam’ın çekim alanına girmesindeki rolleri de bu bağlamda anlaşılabilir.⁷⁰ Ailenin, Bilâd-ı Şam’ın kuzeyindeki kırsal ve pastoral üretimin ticaretinin sağladığı imkânları güneyde kullanmaya başlaması sürecini başlatan aktör ise İsmail oldu.⁷¹

Hama Zabitliği: Kuzeyin Göçerleriyle Mücadele

İsmail’in Hama’da zamanla elde ettiği beylerbeylik rütbesi, Ma’arra’daki mütevazi mültezimlikten sonra devletin taşra teşkilatında yükselme kaydettiğine işaret eder. Onun, Hama voyvodalığına getirilmesi bu yükselmenin ilk basamağını teşkil etmiştir. Trablusşam valilerinin Hama’ya gönderdikleri mütesellimlerin ahalinin sık sık şikâyetine neden olan sert

67 Reily, Esad Bey’in elde ettiği geliri daha iyi anlaşılması için 2.462 kuruşluk yıllık geliri Hama’daki bir ev veya konutun ortalama fiyatı olan 86,6 kuruşla karşılaştırır. Bzk. Reilly, *A Small Town in Syria*, 39.

68 İsmail’in der-uhde ettiği Tedmür Tuzlası’nın köylerinde imal edilen ve sabun üretiminde kullanılan *Hak Belis* (Belis Külü?) Trablus’taki sabunhanelerde kullanılan ve aynı zamanda iskeleden Avrupa’ya ihracı yapılan bir yarı-mamul maddeydi. Bunun Trablus’a naklini bedeviler develer ile yapıyorlardı. İsmail bu yarı-mamul maddenin ticaretine ortak olmaya çalışmış, yıllık 10.000 kuruşluk bir kar elde etmeyi başarmıştı. Onun bu başarısı, üretimi ve satışı Trablus valilerinin kontrolünde yapılan bu üründen zarar edilmesine neden olmuştu. İsmail, muhtemelen diğer iskelelerden Fransızlara bu ürünün izinsiz satışını yapmıştı. Bzk. COA, *MAD*, nr. 9906, 12. İsmail’in, Trablusşam valiliği esnasında şehrin kasapbaşına 1566 baş koyun sattığı bilinmektedir. Bzk. Hâlid Ziyâde, *Sicillâtü l-Mahkemeti’s-Şer’iyye - “el-Hukbetü l-Osmâniyye”*: *el-Menhec ve l-Mustalah*, (Beyrut: el-Merkezü l-Arabî li l-Ebhâs ve Dirâseti’s-Siyâsât, 2017), 72.

69 Reilly, *A Small Town in Syria*, 32-33.

70 Reilly, *A Small Town in Syria*, 23.

71 Linda Schatkowski Schilcher, *Families in politics : Damascene factions and estates of the 18th and 19th centuries* (STUTTGART: Steiner-Verlag-Wiesbaden, 1985), 34.

idareleri, Osmanlı hükümetini yerel ailelerden kimseleri buranın idaresine getirmeye sevk etmiştir. İsmail’in Hama’ya tayini, resmi olarak yine Trablusşam eyaletine bağlı olsa da buranın kendine ait idari-mali teşkilata sahip bir voyvodalık haline getirilmesi esnasında olmuştur. Hama ve bağlı mukataaların müstakil hale getirildiğini gösteren diğer bir işaret buraya bağlı mukataaların beylerbeylik *hâssı* olmaktan çıkarılarak padişah *hâssı* haline getirilmesiydi.⁷²

İsmail, bu sancağa bağlı mukataaların vergilerinin tahsiliyle alakalı konuların yanı sıra idareyle ve asayişle ilgili konularda sorumlu hale gelmiştir. Voyvodalık, sınırları dahilindeki göçer aşiretlerin vergilendirilmesi, yerel ahaliye olan zararlarının minimuma indirilmesi gibi asayiş ve güvenliğe dair sorumlulukları içeriyordu.⁷³ Görevlendirilmenin içerdiği asayiş ve güvenliği sağlamaya dair sorumluluklar nedeniyle İsmail’e *Hama ve Humus zâbiti* ünvanıyla hükümler gönderildiği oluyordu.⁷⁴ İsmail, Hama voyvodalığına tayiniyle birlikte buraya yerleşti.⁷⁵ Hama’da önde gelen ailelerle, evlilik yoluyla akrabalıklar kurdu. Kardeşi Süleyman’ı *şerif* ailelerinden Keylânîlerden bir kadınla evlendirdi. Muhtemelen Hama’yı civardaki mukataaları idare edebileceği idari bir merkez olarak görüyordu. Evliliklerle elde edilen ittifaklar, Azm-zâdelerin bu merkeze kök salmasını kolaylaştırıyordu.⁷⁶ İsmail, Humus ve Ma‘arra gibi tasarrufuna verilen diğer mukataalara ise mütesellimlerini gönderdi. Ailenin yaşadığı Ma‘arra’da büyük kardeşi Musa Bey ağabeyi adına mütesellimlik yaptı.⁷⁷ Humus’taki mütesellimi ise Muhammed Ağa oldu. İsmail’in görevlendirdiği bu mütesellimlerin sorumlulukları vergi tahsili ve mütesellimliklerini yaptıkları sancak veya nahiyelerin genel güvenliğini sağlamayı kapsıyordu.

Hama ve Humus’ta, İbrahim Ağa döneminde olduğu gibi İsmail’in döneminde de başlıca asayiş meselesi *Urbân* olarak anılan bedevilerin ve Türkmen göçerlerinin yerleşik ahalinin huzurunu kaçırmasıydı. Bölgeden geçen tüccar ve hacıların verdiği bilgilere göre Humus’a bağlı köyler ve mezralar bu nedenle boşalmış durumdaydı. İsmail’in başlıca görevlerinden biri köylülerin eski yurtlarına, gönülleri alınarak (istimâletle) döndürülmeleriydi. Daha önce Humus ahalisinden 700 çadır (ev), Hama’dan ise aralarında Şerefli, Kara Halil, Sakallu ve Kapulu aşiretlerinden vaktiyle iskân edilmiş olan 200 çadır reaya yerlerini terk edip Trablusşam eyaleti topraklarına göçmüşlerdi. İsmail’dan bunları geri yurtlarına iskân etmesi istendi. Meselinin halline yardım etmesi için Trablusşam valisi Mehmed Paşa’ya talimat verildi.⁷⁸

Hama ve Humus’ta *Urbân* saldırılarıyla perişan olup yurtlarını terk edenler sadece yerleşik ahali değildi. Türkmen aşiretleri de bu saldırılarla etrafa dağılıyordu. Türkmenlerin çoğu 1690’larda Rakka’da başlatılan iskân harekâtının bir parçası olarak Hama ve Humus’a

72 COA, *MAD*, nr. 10162, 233.

73 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, (İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2003), 128.

74 COA, *MD*, nr. 129, 89, hkm. 312; *MAD*, nr. 9906, 12.

75 İsmail’in Hama’nın iltizamını aldığına dair maliye kaydında burada sakin olduğu ibaresi bulunmaktadır. Bkz. COA, *MAD*, nr. 10162, 233.

76 Reilly, *A Small Town in Syria*, 40-41.

77 COA, *D.BŞM.MHF*, nr. 40-20 (Aktaran Karaca, “Azm/Kemikoğlu Ailesi”, 390.)

78 COA, *MAD*, nr. 9906, 70.

yerleştirilmiş aşiretlerden oluşuyordu. Karlofça sonrası devlet teşkilatında ve toplumda yaşanan pürüzlere tepki olarak taşrada yaşanan eşkıyalık faaliyetlerinin engellenmesi, boşaltılmış yerleşim merkezlerinin şenlendirilmesi, huzursuzluk ve bozgunculuk yapan aşiretlerin cezalandırılması için Anadolu'daki göçerlere karşı büyük çaplı bir iskân harekâtına girilmişti. Bu harekât kapsamında önemli iskân merkezlerinin başında Rakka geliyordu.⁷⁹ Hama ve Humus yine bu iskân merkezleri arasında yer alıyordu.⁸⁰ Bilâd-ı Şam'ın kuzeyinde Türkmen ve az da olsa Kürt aşiretlerle oluşturulan demografik bariyerle aynı zamanda 17. yüzyılda başlayan Şammar ve Aneze'nin göç hareketlerinin kuzeyde Anadolu'daki yerleşik merkezleri rahatsız edecek kadar ileri gitmesini engellemek veya kontrol altında tutmak amacı da güdülüyordu. Aynı göç hareketlerinden muzdarib olan Mevâlî kabilelerinin hareketliliği ise bölgeye yerleştirilmeye çalışılan Türkmen aşiretleri oldukça rahatsız ediyordu. Diğer bölge idarecileri gibi İsmail, bir yandan Mevâlî ile uğraşırken bir yandan da onların huzursuz ettiği Türkmen aşiretlerini iskân yerleri olan Hama ve Humus'a geri döndürmekle sorumlu tutuldu. Mesela, 1720 senesinde İsmail'e Türkmen aşiretlerinden Hama iskânından olup iskân yerlerini terk etmiş olan Hacılı ve Koyun cemaatlerinin eski vatanlarına döndürmesi konusunda bir hüküm gönderildi. Bu konuda İsmail'e yardım etmesi için Şam valisi de uyarıldı.⁸¹

Üzerine görece zor bir yük yükleyen Hama voyvodalığı, İsmail'i yıldırmamış gibidir. Aksine bölgesel gücünü yerleştirme adına Hama voyvodalığıyla birlikte İsmail'in, Trablusşam valileriyle, vaktiyle bunların tasarrufunda olan Humus ve bağlı mukataaların doğrudan kendi tasarrufuna verilmesi için mücadeleye giriştiği görülmektedir. Bu konuda 1719 senesinin son aylarında merkezî hükümet ile yaptığı yazışmaların neticesi İsmail'in lehine olmuştur. İsmail önce, Humus'un etrafındaki ismen zeamet ve tımar köyleri olarak geçen götürü (maktû') vergiye tabi olan köylerden, ayrıca Humus'a iskân olunan Türkmen aşiretlerinden toplanan verginin Trablusşam'dan ayrılıp kendi tasarrufuna verilmesini istedi. Maliye idaresinin ilk cevabı resmi ayrılmanın (ifrâz) o esnada mümkün olmadığı, ama vergi tahsilinin İsmail'e verilebileceği şeklinde oldu.⁸² İsmail, bu esnada görev alanının sınırlarını aşır Trablusşam eyaleti nahiyeleri olan Safita ve Akkar'da kayıtlı reyayı kendi görev yeri olan Humus toprağına iskâna teşebbüs de etti. Merkezî hükümet bu gibi durumlarda her iki tarafın birbirine nihai üstünlük sağlayamayacakları bir denge durumunu gözetip aşırılıklarını menediyordu. Nitekim İsmail, Trablusşam reyasını iskân teşebbüsünden menedildi.⁸³

Trablusşam valileri ve adamlarının muhtemelen vergi tahsili konusunda gösterdiği sert ve müdahaleci tavırlarının yanı sıra göçerlerin olumsuz etkisinin Humus'ta toplumsal nizamın büsbütün bozulmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı hükümetine göre bu

79 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987), 39-47.

80 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 173.

81 COA, *MAD*, nr. 9908, 77.

82 COA, *MAD*, nr. 9906, 41.

83 COA, *MAD*, nr. 9906, 71.

gidişle düzelmesine de pek imkân yoktu. Yapılması gereken Trablusşam eyalet idaresinin sorumluluğuna verilmiş olan ve *Humus İskânı Türkâmânı* olarak anılan göçerlerin idari-mali kontrolünün Hama’daki uygulamaya benzer şekilde Trablusşam’dan ayrılarak Humus idaresine bağlanmasıydı. Hükümette böyle bir temayülün oluşmasında İsmail’in yönlendirmelerinin etkisi olduğunu düşünmemek için herhangi bir sebep yoktur. İşin mali kontrol boyutu, 1722 senesinde, *Humus İskânı Türkâmânı*’ndan elde edilen vergi gelirinin tahsili malikâne olarak buranın iltizamını almış olan İsmail’in sorumluluğuna verilmek suretiyle halledildi. Hükümet, Humus ve bu yeni bağlanan vergi biriminin zabtı için İsmail’in adamı Muhammed Ağa’yı göndermesini onayladı. Trablusşam valisinin yeni resmi durumu görmezden gelen hareketleri ise merkezi hükümetin sert uyarılarıyla karşılandı.⁸⁴

Hama ve Humus’un idaresinin göçerlerin kontrolü ve bölgenin emniyetinin sağlanmasıyla doğrudan ilgili olduğu, bölgenin yerel kaynağı sayılabilecek olan el-Mekkî’nin vekâyinamesinde aktarılan gelişmelerden de anlaşılabilir. Bu konuda el-Mekkî’nin aktarımları Osmanlı arşiv kaynaklarıyla benzer bir muhtevaya sahiptir. Mesela, İsmail, Hama’ya 1719 senesinde tayininden sonra düzeni sağlamak üzere Humus’a geldiğinde bu konudaki tavizsiz tavrını gösterircesine yaptığı ilk işlerden biri yol kesen *Urbân*dan birini yakalayıp infaz etmek olmuştur.⁸⁵ Aynı senenin sonunda, Humus ve civarındaki Türkmenlerin iskânı ve göçerlerin verdikleri ziyanın telafi ve tamiri için sultanın fermanının geldiği aktarılmıştır.⁸⁶

Gelen fermanın ve İsmail’in sert tavrının hedefi olan *Urbân* ve Türkmen göçerleri, 18. yüzyıla gelinceye kadarki dönemde Bilâd-ı Şam’da, kuzeyde Halep’in etrafındaki çölde ve Rakka’da Osmanlı hükümeti ve onun taşradaki idarecilerinin kontrolcü yaklaşımlarına karşı direndiler. Çölün siyasi ve demografik şartlarının,⁸⁷ göçer gruplarının (klan, kabile, aşiret) birbirleriyle mücadele veya ittifaklarına dayalı olarak sürekli değişmesi Osmanlı hükümeti ve temsilcilerinin onlara karşı düzenli bir strateji yürütmelerine izin vermiyordu. Öte yandan çöl yerleşik hayatın bittiği yerde başlayan ve bilindik sınırları olmayan bir uzama sahipti. Çölün hakimleriyle siyasi ve askerî mücadele asimetrik bir mahiyet kazanmaya mahkumdu. Bu şartlar altında Osmanlılar, göçerlere mali yardımlar yaparak yanlarına çekmeye çalıştılar. Başka bir taktik güçlü kabile liderlerini yine göçerlerin kontrolü adına yarı-resmi statüler vererek görevlendirme şeklinde uygulamaya kondu. ‘Azm-zâdelerde örneğini bulan diğer bir tedbir ise şehirde veya kırdaki güçlenmiş ailelerden *devşirilen*⁸⁸ valilerin istihbarat potansiyellerini de kullanmak suretiyle onları operasyon alanlarındaki göçerlerin kontrolünde görevlendirmek oluyordu. Göçerlerin direnişlerinin başlıca dışa vurumu ise hükümetin kontrolü altındaki yerleşim merkezlerini yağma saldırılarıyla baskılamak oldu. Bu tür saldırılar Hama, Humus

84 COA, *MAD*, nr. 9908, 524.

85 el-Mekkî, *Havâdis Hums el-Yevmiyye*, 308.

86 el-Mekkî, *Havâdis Hums el-Yevmiyye*, 312.

87 Holt, *Egypt and The Fertile Crescent 1516-1922*, 102.

88 Selda Güner, “16. ve 18. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Arabistan’ında Merkez-kaç İlişkileri: Eşkiyâ-yı Urbân ve Devlet”, *Amme Idaresi Dergisi* 52, 3 (2019): 87.

ve Ma'ara'nın yer aldığı coğrafyanın zorlu toplumsal hayatının bir parçası gibiydi. Güneyde, Şam-Hicaz yolunda ise *Urbâmın* tehdidi, hac kabilelerine saldırmakla, sultanın dini meşruiyet ve prestijine zarar verme potansiyelini barındırmak şekilde kendini gösterdi.⁸⁹ 18. yüzyılın ilk yarısında hükümetin her iki coğrafyada kontrolü arttırmaya yönelik bir strateji takip ettiği görülmektedir. Girişte üzerinde durulduğu üzere, İsmail'in ailesi bu stratejinin başlıca uygulayıcısı olarak Şam'da yerel iktidarlarını uzun süre devam ettirecek statü ve servete ulaşma imkânını yakalamışlardır.⁹⁰

İsmail'in idari ve mali yetkilerle donatılarak görevlendirildiği Hama sancağının doğu ve kuzey doğusunda yer alan Selemiye, Deyr ve Rahbe sancakları, 16. yüzyılda gerçekleşen fetihten sonra bölgedeki bedevi Arapların arasından en güçlüsü olan ve muhtemelen Memlûk Devleti'ne karşı Osmanlılarla işbirliği yapmış olan Mevâlî *Urbânı* lideri Ebû Rîş'in kontrolüne verilmişti.⁹¹ Osmanlı hükümeti, Safevîler üzerine yapılan seferlerde lojistik destek vermek, yerleşim merkezlerini birbirine bağlayan yollarda emniyeti sağlamak ve Suriye Çölü ve Necid'den kuzeye doğru göçe başlayan Tayy, Şammar ve Aneze Araplarının⁹² saldırılarını engellemek gibi sorumlulukları yerine getirmek şartıyla, 17. yüzyılda Ebû Rîş soyundan gelen emirleri, *Çöl Beyi* unvanıyla bu sancakların idaresine tayin etmeye devam etti.⁹³ *Çöl Beyliği*'nin sorumluluk alanındaki söz konusu sancaklarda, 17. yüzyılın sonlarına doğru Mevâlî ailelerinden Abbas ailesinin güçlerini arttırdıkları ve 1683 yılından itibaren *Çöl Beyi* tayin edildikleri anlaşılmaktadır.⁹⁴

Arabistan çölünden göçerek 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kuzeyde Şam, Halep, Trablusşam, Rakka, Musul ve Bağdat eyaletleri topraklarına doğru hareket eden Aneze ve Şammar kabilelerinin baskısıyla Mevâlî *Urbânı* adıyla anılan kabile konfederasyonu, vaktiyle güçlü olduğu bu bölgelerde etkisini yitirdi. Ticaret yolarının güvenliğinin sağlanması konusunda Osmanlılarla bir yere kadar uyumlu bir işbirliği sürdüren Mevâlî liderleri 18. yüzyıla gelindiğinde güneye Hicaz'a giden hac yolunun, Halep, Şam ile Bağdat arasındaki yolların güvenliğini sağlayamaz hale geldi.⁹⁵ Ayrıca yayıldıkları alanın doğusunda söz konusu

89 18. Yüzyılın ilk yarısında hac kafilesine yapılan baskınlarla ilgili önemli bir kaynak İbn Kennân es-Salihi'nin *Yevmiyesi*'dir. Hac kafilesinin selamete gidip dönüşüne dair haberlerin Şam şehrinin günlük hayatının bir parçası haline geldiğini, ahalinin sultana ve valilere bu konuda ciddi sorumluluklar yüklediklerini İbn Kennân'ın yazdıklarında görmek mümkündür. Hac kafilesinin başlıca hasmı olarak görülen bedevilerin baskınları hakkında da bu vekayinamede ayrıntılı aktarımlar bulunmaktadır. Hacılar ve bedevi baskınlarıyla ilgili birkaç örnek referans için bkz. Muhammed b. İsa İbn Kennân, *Havâdis el-Yevmiyye min Tarih İhdâ Şere ve Elf ve Mie*, thk. Ekrem Hasen Ulebî, c. I (Şam, 1994), 34-37.45,46,54 vd.

90 Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 111.

91 Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları*, 110-111.

92 A. Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century", *Studia Islamica*, 8 (1957): 94-95.

93 Stefan Winter, ed. Mafalda Ade, "Alep et l'émirat du désert (çöl beyliği) au xviii-xviii siècle", içinde *Aleppo and its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l'époque ottomane* (Brill, 2019), 98-99.

94 Winter, "l'émirat du désert", 99-100.

95 Hourani, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century", 95.

kabilelerle baş edemeyince Mevâlî kabileleri, batıya kayarak,⁹⁶ içinde Halep kırsalı, Hama, Humus ve daha güneydeki Şam kırsal alanındaki yerleşimlerin bulunduğu geniş bir alanı tehdit eder hale geldiler.

Abbas ailesi, 18. yüzyılın ilk on yıllarında genel olarak Bilâd-ı Şam’ın kuzeyindeki Halep, Rakka eyaletlerinin ve Osmanlıların iskân alanları arasında yer alan Hama, Humus sancaklarının topraklarında sürdürülmeye çalışılan Osmanlı düzenine karşı çoğu zaman gösterdikleri uyumsuzluklarıyla dikkati çekmişlerdir. Hüseyin ve Hamd el-Abbas kardeşler arasındaki iktidar mücadelesi, birinin *Çöl Beyliği* unvanını aldığı ve Deyr ve Rahbe ve Selemiye sancaklarına sancakbeyi olarak tayin edildiği dönemde diğerinin kardeşinin hakimiyet bölgesindeki yerleşim merkezlerine baskın vermeyi de içine alan yıkıcı saldırılar tertip etmesine yol açmaktaydı. Hükümetin böyle durumlarda aracılığına başvurduğu kardeşten düzeni sağlamasını istemekten başka çaresi kalmıyordu. Hamd el-Abbas’ın makamda olduğu 1708 senesi bahar aylarında, Hüseyin, Mevâlî *Urbâmını* ve bölgede etkili olduğu anlaşılan *Dağ Arabı* eşkiyasını etrafına toplayarak Ma’arra, Hama ve Humus’tan Şam’a kadar olan yollarda ve yerleşim merkezlerinde yol kesme gibi bozgunculuk faaliyetlerine girişti. Hükümet bu konuda Hamd’ı uyarırken kardeşinin eşkiyalığını engellemede tembellik gösterdiğine dair izlenimini ortaya koymuştur.⁹⁷ Abbas ailesinin sorun çıkardıkları mıntika İsmail’in ailesinin yaşamakta olduğu Ma’arra ve güneyindeki yerleşim merkezleriyle sınırlı değildi. Kuzeye doğru Ma’arra ile Birecik arasındaki yolu tehdit edebildikleri⁹⁸ gibi doğuda Rakka eyaleti topraklarında yaşayan ahaliyi de bezdirip göç etmeye zorladıkları⁹⁹ oluyordu. Öte yandan Hamd, Humus ve civarında baskınlar düzenleyerek şehir ahalisini ve etraftaki Türkmen aşiretlerini oldukça zor durumda bırakıyordu.¹⁰⁰ Humus idarecisi olan İbrahim Ağa, 1708 senesinde Hamd’la çatışmak üzere köylerden adam topladı.¹⁰¹ Takip eden senelerde de Humus ahalisinden soyulanların olduğuna¹⁰² ya da Abbas ailesinden Hüseyin’in oğlu Şeyh Efendi¹⁰³ ve adamlarının soygun ve talanlar yaptıklarına ilişkin haberler¹⁰⁴ Humus’ta sıklıkla duyulur oldu. Anlaşılan o ki, İsmail’in Hama voyvodalığına getirildiği dönem Abbas ailesinin bölgeyi şiddet sarmalına sokan faaliyetlerini sürdürmekte olduğu bir dönemdi.

Merkezî hükümet, güvenliğin sağlanması karşılığında verilmiş olan statülerin yanı sıra 17. yüzyılın ortalarından beri *çöl bey*lerine verilmek üzere ahali den vergi toplanmasına göz yummuştu. Mevâlî liderleri ahali den, kaynaklarda *remiyye* adıyla anılan bu vergiyi topladıktan başka *rebi’a*, *huva* (?), *aşarât* vs. adlarla anılan ek vergiler topladılar. Bahar

96 Winter ve Ade, “Alep et l’émirat du désert”, 102-103”.

97 COA, MD, nr. 115, 525, hkm. 2302. Ayrıca bkz. Winter, “l’émirat du désert”, 101-102.

98 COA, MD, nr. 115, 568, hkm. 2529.

99 COA, MD, nr. 115, 711, hkm. 3040.

100 Winter, “Alep et l’émirat du désert”, 101-102.

101 el-Mekkî, *Havâdis Hums el-Yevmiyye*,. 194.

102 el-Mekkî, *Havâdis Hums el-Yevmiyye*, 195.

103 COA, MD, nr. 116, 49, hkm. 202.

104 el-Mekkî, *Havâdis Hums el-Yevmiyye*, 210.

mevsimlerinde Halep kırsalı ya da Hama gibi yerleşim merkezlerine gelip satılmak üzere gelen koyunları sürüp götürdükleri, köyleri bastıkları, yol kestikleri görüldü.¹⁰⁵ Humus'a 1716 senesi Nisanında verilen baskınlarda Hamd'in lideri olduğu *Urbân* eşkıyası kasabayı yağmaladı, binek hayvanlarını çaldı, fidye almak için bir devlet görevlisini kaçırdı. El-Mekkî, Şibli'nin, Hamd'in eşkıyalık faaliyetlerine son vermek üzere Humus'a gelip onunla çatışmaya girdiği ve yenilgiye uğrattığını aktarır.¹⁰⁶ Birkaç senedir bozguncu faaliyetlerini arttırmasından ötürü Hamd'in yerine Abdülaziz ailesinden Şibli, Mevâlî beyi¹⁰⁷ tayin edilmişti.¹⁰⁸ Bu esnada Abbasoğulları baskınlarını sürdürdüler. Hama'ya 1717 Ekiminde gerçekleştirilen baskında, Hüseyin, onun oğlu Şeyh Efendi ve Mehmed ve diğerleri 600 kadar adamla kaza merkezini aniden basarak ahalisinin mallarını, erzaklarını yağmalayıp, mütesellim vekili olan Yahya Bey'in adamlarından on beş kişiyi katl edip, Yahya Bey'i derdest edip Tedmür'de vaki Karyeteyn'e götürdüler. Hamd ve Hüseyin kardeşlerin 1716-1717 senelerinde Hama ve Humus'a verdikleri baskınlar bardağı taşıran son damla oldu. Konudan haberdar olan Humus voyvodası İbrahim, kaza merkezine gelip buradaki eşkıyayı dağıttı, gasp ettikleri malları sahiplerine iade etti. Fakat kaçırılan Yahya Bey'i kurtaramadı. Konunun takibi ve bölgede huzurun temini için hükümet Rakka ve Şam valilerinin yanı sıra Şibli'yi görevlendirdi.¹⁰⁹

İsmail, Abbasoğulları'nın saldırıları nedeniyle bölge ahalisinin Osmanlı hükümetine sık sık şikâyetlerde bulunduğu bu dönemde Hama ve Humus'un zabıtlığına atandı. Dolayısıyla bu atamada Osmanlı hükümetinin bölgesel güvenlikle alakalı endişe ve beklentilerinin doğrudan etkisi vardı. Bir önceki Hama Voyvodası İbrahim'in 1719 senesi baharında vefat etmesi üzerine önce voyvodalığı sonra da malikâneciliği¹¹⁰ üzerine alan İsmail, birkaç yıldır Halep eyaleti kırsalını, Hama ve Humus topraklarını tahrip etmekte olan¹¹¹ Mevâlî liderlerinin yakalanması, bu bölgelerde emniyetin temini, eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle kaçan iskâna tabi Türkmen göçerlerinin eski yerlerine döndürülmeleri gibi konularda görevlendirilen idarecilerden biri oldu. Hama'ya bağlı Sultan Tepe (Tell Sultan) ve Cubul isimli köylere Mevâlî liderleri Hamd, Şeyh Efendi ve Tahir es-Selam'ın 1718¹¹² ve 1719 seneleri bahar mevsimlerinde¹¹³ gelip köylerin ahalisine yaptıkları zulümler şikâyet konusu oluyordu. Hükümete göre amaçları bir süredir ellerinden alınmış olan *çöl beyliğini* geri almaktı. Giderek hırçınlaşarak Halep eyaleti

105 COA, MD, nr. 115, 568, hkm. 2529; s. 711, hkm. 3040.

106 el-Mekkî, *Havâdis Hıms el-Yevmiyye*,. 281-282.

107 Winter, "Alepe et l'émirat du désert", 102-103.

108 COA, MD, nr. 125, 131, nr. 526.

109 COA, MD, nr. 126, 286, hkm. 1124, 1125

110 Daha önce geçtiği üzere Hama'nın iltizamını kardeşi Süleyman'la ortaklaşa almışlardır. Humus'ta ise yetki sadece İsmail ve onun adamı Muhammed Ağa'da görünmektedir. Süleyman ağabeyiyle bu dönemde ortak görünse de arşiv belgelerinde ve yerel kaynaklarda adı pek geçmez. Bu durumu hükümete ve maliye idaresine karşı resmi sorumluluğu paylaşmaya yönelik bir önlem olarak değerlendirmek mümkündür. Bkz. COA, MAD, nr. 10162, s. 233.

111 COA, MAD, nr. 126, 222, hkm. 867-876.

112 COA, MAD, nr. 127, 113, hkm. 441.

113 COA, MAD, nr. 127, 324, hkm. 1447.

kırsalının nerdeyse tamamını harap etmişlerdi. Konuyla ilgilenmek üzere Rakka Eyaleti Valisi Ali Paşa, Trablusşam Valisi Seyyid Mehmed Paşa, Dey ve Rahbe ve Selemiye sancaklarının beyi ve aynı zamanda hükümetin tanıdığı Mevâlî lideri olan Şiblî, Şam Valisi Osman Paşa, Halep Valisi Recep Paşa ve Hama ve Humus Voyvodası İsmail’e doğrudan hükümler gönderildi. ¹¹⁴ İsmail’e bu operasyonda düşen görev, Halep ve Rakka valileriyle muhabere halinde olmak onların emri ile hareket ederek isyancıların, bölgesindeki Mevâlî liderlerince himaye edilmesini ve bölgesine firar etmelerini engellemek adına tedbirler almaktı. ¹¹⁵

Hükümet İsmail’e gönderdiği hükümlerde ısrarla Mevâlî *Urbânı* meselesini halli konusunu dile getirdi. Bu hükümlerden birindeki Halep Valisi Recep Paşa’dan gelen bir mektupta, geçen bir iki senelik (1717-1719) zaman zarfında Abbasoğulları’nın Rakka’da yayıldıkları yerlerin yanında tam da İsmail’in bu dönemde malikânciliğini üstlendiği Hama, Humus ve Tedmür kırsalında ahaliden zorla zahire tedarik ederek bozgunculuk yaptıklarından bahsedilmektedir. Bunların Tedmür’den elde ettikleri zahirenin kesilmesi önem arz ettiğinden buranın mukataasını *zabt ü rabta kâdir... mu‘temed* birinin *der-uhte* ettirmenin gerekliliği, yöre ileri gelenleriyle yapılan müzakerelerden anlaşılmıştı. İsmail’in bu işin üstesinden geleceği konusunda Halep valisinin temsil ettiği yerel inisiyatif ile merkezî hükümet ortak bir kanaate varmış olduğundan buranın iltizamının İsmail’e verilmesi kararlaştırıldı. İsmail de iltizamı alırken Tedmür ve buraya bağlı Karyeten köyünden Mevâlî eşkıyasının *ayakların kat’* edeceği taahhüdünde bulundu. Bunun üzerine kendisinin ya da gönderdiği adamının, bölgenin güvenliğini sağlamak üzere hareket ederek Mevâlî *Urbânı*yla mücadele edilmesinde, yollarının kapatılmasında ihtimam göstermesi istendi. ¹¹⁶ Böylece *eşkıyayı* besleyen bir mukataa emin ellere teslim edilmiş oluyordu. ¹¹⁷

Bu esnada İsmail’in sorumluluk bölgesinde gerçekleşen bir yol kesme vakası onu doğrudan sadrazam Damad İbrahim Paşa’yla temas kurmasını sağlamışa benzer. Sadrazamın mehterbaşısı, 1719 yazında hacdan dönüş yolundayken Adana’ya yakın bir yerde Afşar göçerleri tarafından yolu kesilip soyulunca, daha önce bölgenin eşkıyalardan temizlenmesi için Adana’daki idarecilere defalarca hükümler gönderilmesinin bir fayda vermediği anlaşıldı. Konuyla ilgili olarak bizzat İsmail’dan failleri bulması istendi. ¹¹⁸ Böylelikle başlayan münasebetlerin ilerletildiğinin önemli bir delili ise ertesi yılın kış mevsiminde İsmail’in hükümet mensuplarına hediye olarak gönderdiği *ciyâd ve güzide* atlar olmuştur. ¹¹⁹

İsmail’in 1720’lerin ilk yıllarında Mevâlî *Urbânı*na karşı verilen mücadelede gösterdiği performans başarılı bulununca kendisine, daha Hama ve Humus’da görevliyken beylerbeylik rütbesi verildi. Bu rütbeyi alıncaya kadar geçen 1720 kışıyla 1721 baharı arasındaki 4-5 aylık zaman zarfında Mevâlî *Urbânı* üzerine yapılan harekâta katıldığı görüldü. Bu harekât

114 COA, *MAD*, nr. 127, 345-346, hkm. 1545-1554.

115 COA, *MAD*, nr. 127, 324, hkm. 1448; s. 372, hkm 1643.

116 COA, *MAD*, nr. 129, 10, hkm. 41; s. 49, hkm. 180.

117 COA, *MAD*, nr. 129, 10, hkm. 40.

118 COA, *MAD*, nr. 129, 89, hkm. 312.

119 COA, *MAD*, nr. 129, 337, hkm. 1226.

kapsamında doğuda Mevâlîlerin merkezleri olarak bilinen Ane ve Deyr sancakları civarında yer alan Düleym ve Akabarât menşeli Mevâlî *Urbânından* bazı kabilelerin Halep'ten Bağdat'a giden yol üzerinde eşkıyalık yaparak yol kestikleri istihbaratının alınması üzerine Halep, Bağdat ve Rakka valileri seferber edilip, Hama, Humus ve Ma'arra zabiti olarak anılan İsmail'den 500 nefer adamıyla Halep valisinin emrine girmesi istendi.¹²⁰ Harekât kapsamında Rakka ile Tedmür arasında yer alan ve eşkıyaya yataklık ettiği anlaşılan bazı köylerin tahrip edilmesi, Deyr kalesinin ise tamamen yıkılması ön görüldü. Köyleri dağıtılan ahali Halep havalisinde münasip yerlere nakledilecekti. İtaat yolunu seçenler ise Selemiye sancağındaki eski yurtlarına yerleştirilecekti. Bu harekât esnasında beylerbeylik rütbesi alan İsmail'den beklenen ise Tedmür ve Şam taraflarını tutarak asilerin buralara firar etmesini engellemesiydi.¹²¹ Beylerbeyi olduktan sonra, 1722 senesinde Mevâlî Beyi Şıblî'nin adamı olup başına buyruk hareket eden Küleyb'i sığındığı Trablusşam valisinin yanındayken, hükümetin bu konudaki talimatı üzere gidip bizzat getirip Hısn el-Ekrad kalesine hapsetmesi,¹²² İsmail'in bölgede ne kadar etkili bir yerel güç haline geldiğini gösteren bir vaka olarak dikkati çekmektedir.

Osmanlı hükümetini memnun eden hizmetlerden birisi de hac ve surre¹²³ kabilelerinin ve bunların geçeceği yolların güvenliğinin sağlanmasıydı. İsmail'in sorumlu olduğu Hama ve Humus, hac ve surre kabilelerinin geçiş güzergâhının ana menzilleri arasında yer alıyordu.¹²⁴ Mevâlî Araplarının yolları kesmenin ötesinde işi şehir merkezlerini basmaya vardırıdıkları bir dönemde bu kabilelerin güvenliği daha bir önem kazanmıştı. Bu dönemde İsmail, 1720 senesi Mayısında surre kafilesini Karaman ve Maraş valisi olan Ahmed Paşa'dan teslim alıp Şam'a kadar götürmekle görevlendirildi.¹²⁵ Görevi sorunsuz yerine getirmiş olmalı ki ertesi senelerde (1721-1723) yine aynı görev kendisine verildi.¹²⁶ Hac kafilesinin güvenliği konusunda hükümetin beklentilerini ise, Trablusşam valiliğine tayin edildikten sonra karşılayacaktı.

Şam Valiliği Öncesi Kısa Bir Deneme: Trablusşam Valiliği

İsmail, 1721 senesi baharında beylerbeylik rütbesi almasından sonra Hama'daki görevini iki buçuk seneden fazla bir süre boyunca devam ettirdi. Trablusşam eyaleti valiliğine 1724 senesinde, *cerde* birliklerinin¹²⁷ komutasını üstlenmesi şartıyla tayin edildi. Bu tayin esnasında İsmail Paşa'nın yerine Hama zabıtlığıne kardeşi Süleyman getirildi.¹²⁸ İsmail'in Trablusşam

120 COA, MD, nr. 130, 17, hkm. 43.

121 COA, MD, nr. 130, 92, hkm. 253 (Evâsıt C 1133/Nisan 1721 ortaları).

122 COA, MD, nr. 130, 247, hkm. 766.

123 Osmanlılar döneminde surre ve surre kabileleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları); Tahir Sevinç, *Osmanlı Devleti İdaresinde Surre-i Hümayun: Surre Akçesi, Kaynakları ve Haremeyn'e Ulaştırılması (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020).

124 Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, 131-141.

125 COA, MD, nr. 129, 252, hkm. 953.

126 COA, MD, nr. 130, 116, hkm. 355; nr. 131, 124, hkm. 342.

127 Şam'dan hareket eden hac kafilesinin Hicaz'dan dönüşünde güvenliğinden sorumlu olan süvari birlikleri.

128 Trablus Sicil, nr. 4, 210, 246.

valiliği, net olarak 3 Cemâziyelevvel 1136/29 Ocak 1724 – 1 Ramazan 1137/14 Mayıs 1725 tarihleri arasında bir sene üç ay kadar sürdü. Şam valiliği ve hac emirliğine atandığı 13 Rebiyyülâhîr 1137/13 Aralık 1724’ten sonra birkaç ay daha Trablusşam valiliği görevi üzerinde kaldı. Şam’a atandığında, daha önce Hama’dan Trablusşam’a atandığında olduğu gibi, görevi kardeşi Süleyman’a verildi.¹²⁹

Trablusşam eyaleti 1579’da teşkil edildikten sonra 1620’lerin ortalarına kadar Seyfoğulları ve Ma’noğulları ailelerinin iktidar mücadelesine sahne oldu. Osmanlı hükümeti, başlangıçta bu aileler arasındaki rekabeti kızıştırarak bölgede hakimiyetini yerleştirmeye çalıştı. Yusuf Paşa Seyfoğlu’nun 1624’te, Fahreddin Ma’n’ın 1635’te ölümleri sonrasında her iki ailenin bölgedeki nüfuzlarının, üst yönetimi elde edecek düzeye ulaşmayacak şekilde gerilediği görüldü. Güneyde 1661’de Sayda eyaletinin teşkilinden sonra Osmanlı hükümetinin her iki eyalete merkezden tayin ettiği valilerle tedrici bir şekilde iktidarını tahkim ettiği anlaşılmaktadır.¹³⁰ Trablusşam’a atanan valiler, Sayda’dakilere benzer biçimde, bölgedeki Dürzî, Marunî, Şîi ya da Kürt ailelerle, bunların işlettikleri kırsal mukataaların vergilerini sağlıklı bir şekilde tahsil etmek adına pazarlıklara giriştiler. Trablusşam’da eyaletin üst yönetimine, kısa süreliğine de olsa yerel bir aileden birinin getirilmesi 17. yüzyılın sonları ve takip eden yüzyılın ilk yıllarında Mataracıoğlu ailesinden Aslan Paşa’yla gerçekleşti.¹³¹ İsmail Paşa’nın atanmasından sonra Bilâd-ı Şam’ın eyaletlerinde ‘Azm-zâde ailesinden valiler sıklıkla görülür oldu.

Trablusşam eyaletinin kırsal mukataalarından elde edilen kayda değer gelire ek olarak merkez sancakta yer alan iskelede yapılan uluslararası ticaretin hacmi 16. ve 17. yüzyıllarda buranın belirli bir zenginliği korumasını sağladı. Venedikliler¹³² ve Fransızlar bu ticarete ortak olmak adına Trablusşam iskelesine ve eyalet sınırları dahilindeki Cebele, Lazkiye, Antartus ve Banyas iskelelerine gemilerini gönderdiler.¹³³ Trablusşam iskelesi aynı zamanda Halep, Hama ve Humus’tan buraya ulaşım kolay olduğundan buralardan gelen ticari emtianın değerlendirildiği bir ticaret merkezi oldu. Halep’teki Fransız konsolosuna bağlı olan Trablusşam iskelesindeki Fransız tüccar topluluğunun başına 1723 senesinde, artan ticaret hacmi nedeniyle ayrı bir konsolos getirildi.¹³⁴ Söz konusu konsolosun Marsilya’daki Ticaret Bakanlığı’yla yaptığı yazışmalara göre o sene Trablusşam iskelesine Fransız gemilerinin getirdiği emtia şu kalemlerden oluşuyordu: Londra kumaş, kağıt, hırdavat, badem, çivit boyası, şeker, kırmızı boyası, tarçın, karabiber, karanfil. İskelede ithal edilen ürünlerin toplam bedeli 108.416,20 kuruştur. Başlıca ihracat ürünleri ise ipek, mazı, balmumu, kül, piriñçi. Tütün gibi daha düşük

129 Başar, *Osmanlı Eyâlet Tercihâtü (1717-1730)*, 94-95, 102.

130 Koç, *Bilâd-ı Şam’da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler*, 416-417.

131 Hikmet Bey Şerif, *Tarih Trablusşam*, (Trablus, 1987), 134.

132 Venedik gemilerinin, İsmail’in valiliği esnasında Trablus iskelesine getirdiği malların bir listesi için bkz. Trablus Sicil, nr. 4, 101.

133 Çakar, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)”, 63.

134 Adil İsmail, *Documents Diplomatiques et Consulaires Relates a L’Histoire Du Liban*, c. III, (Beirut, 1975), 311.

hacimlerde ve değerlerdeki diğer bazı mallarla birlikte ihraç edilen emtianın toplam bedeli ise 93,083,55 kuruştur. Trablusşam iskelesiyle Marsilya arasındaki 1719-1723 senelerinde gerçekleşen ticarî münasebetler kapsamında ihracatta azalma buna karşın ithalatta artış yaşandığı görülmektedir.¹³⁵ Bununla birlikte 18. yüzyılda Trablusşam iskelelerine nazaran güneyde Sayda, Akka gibi iskelelerin ticaret hacimlerinde ciddi bir artış yaşandığı, bu artışın Avrupalı tüccarların, iskelelerin hinterlandında üretimi yapılan pamuk ve tahıla olan taleplerindeki artışla doğru orantılı olarak gerçekleştiği bilinmektedir.¹³⁶

Uluslararası ticaret ve ticari tarımın bölgesel geliri cazip oranlarda tutması, Trablusşam eyaletinin kırsal ve kent mukataalarından elde edilen vergi gelirinin tahsili işine ehemmiyet kazandırıyor. Kırsal ve kent mukataalarının oluşturduğu bütünleşik bir mukataa olarak Trablusşam eyaletinin vergi tahsilini merkezde Baş Muhasebe Kalemi takip ediyordu. Baş Muhasebeden derlenen verilere göre eyaletin 18. yüzyılın ilk yarısında yıllık vergi geliri ortalama 240 bin kuruşun altına inmedi.¹³⁷ İsmail Paşa, valilik yaptığı dönemde bu verginin mahallinde, mukataaları işleten mütezimlerden tahsilinden ve gerekli görülen yerlere gönderilmesinden sorumluydu. *Ber-vech-i nalikâne*, yani yönettiği dönemde idari ve mali anlamda tam yetkili olarak der-uhde ettiği eyalet mukataalarının yıllık geliri olan 242.934 kuruşun 209.504 kuruşunu hazineye gönderdi. Kalan 33.430 kuruşun 29.350 kuruşunu hac masrafları için Şam hazinesine, 3.640 kuruşunu çeşitli kalelerdeki askerlerin *mevâcibine*, 440 kuruşunu ise Trablusşam menziline harcadı.¹³⁸

İsmail Paşa'nın kısa süren Trablusşam valiliği esnasında, hükümet tarafından kendisinden beklenen başlıca hizmet ise 1136/1724-1725 senesi hac organizasyonunun güvenliğinin sağlanması planlanan *cerde* birliğini teçhiz edip başlarına geçmesiydi. Hac kafilelerine yol üzerinde bilhassa Şam'la Medine arasındaki çölden geçen güzergâhta yapılan *Urbân* saldırılarının artması nedeniyle dönüş yolunda güvenliği sağlamak üzere, 17. yüzyılda hafif süvarilerden oluşan *cerde* adı verilen bir koruma birliği oluşturulması yoluna gidilmişti. 18. yüzyılda ilk yarısında genellikle Trablusşam valileri *cerde* birliğinin komutanı (başbuğ) olarak görevlendirildiler. Birliğin giderlerini eyaletin vergi gelirlerinden karşıladılar.¹³⁹ İsmail'e, bu hizmeti görmek üzere 1136 senesinde, Zilhicce'nin ilk günlerinde (1724 Ağustos ortaları) hareket ederek kendisi gibi *cerde* birliğine katılması emredilen Kudüs mutasarrıfı Ali ve Sayda'dan gelecek olan 500 nefer *cerde* askeriyile beraber hac emiri olan Osman Paşa'nın emrine girmesi doğrultusunda emir verildi. Kendi maiyeti dışında 500 nefer *cerde* askerini teçhiz edip beraberinde getirecekti ve bütün *cerde* birliklerine *başbuğluk* yapacaktı. *Cerde* birliklerini Şam'ın güneyinde Müzeyrib'te toplayıp, askerleri yoklamak üzere gönderilen mübaşire işinde kolaylık sağlayacaktı. Yoklama bittikten sonra beklemeden buradan hareket edip dönüş yoluna

135 İsmail, 312-313.

136 Koç, *Bilâd-ı Şam'da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler*, 326-334.

137 Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, 116.

138 COA, *MAD*, nr. 10167, 340.

139 Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*; 167-177; Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, 65-68.

girmiş olan hacıları Ula Boğazı'nda ya da daha ötede Bi'r Ganem menziline karşılayarak sağ salim Şam'a ulaştıracaktı. Kuzeyde mücadele ettiği *Mevâlî Urbân*ın yerini bu defa Benî Sahr, Benî Sakr gibi *Şam Urbânı* kabilelerinin yanı sıra, *Harb*, *Huveytâ*, *Aneze Urbânı* gibi güçlü kabileler veya kabile birlikleri almıştı.¹⁴⁰ O zamana kadar göçerlerle mücadelede kazandığı deneyimi *cerde başbuğluğu* yaparken muhtemelen kullandı. Ne var ki hükümet başbuğluk emrini yerine getirirken Trablusşam gibi iyi gelir getiren bir eyaletin vergi tahsili işinin ihmal edilmesini istemiyordu. Bu sebeple İsmail'e, *cerdeye* gelirken eyalet mukataalarından *mâl-ı mirîyi* tahsil etmek için güvenilir birini görevlendirilmesi talimatı verildi.¹⁴¹ Aynı sene, Safevî inkırâzı sonrası Batı İran ve Kafkasların taksimi meselesi kapsamında Ruslarla çatışmaların devam ettiği bir savaş hali vaki olduğundan¹⁴² Anadolu'daki valilerin ekseri sefer hizmetinde oldukları belirtilerek, *Türkmen*, *Kürd*, *Urbân*, *levendât* eşkıyalarının hacılara yollarda zarar verme ihtimaline binaen İsmail'e, bölgesi olan Trablusşam ve Hama hududundan itibaren hacıların güvenliği konusuna dikkat etmesi tembih edildi.¹⁴³

Deneyim kazanmış olduğu göçerlerle mücadeleyi *cerde* komutanlığı esnasında sürdürmekten başka İsmail, valiliği süresince cizye tahsili,¹⁴⁴ kırsal mukataaların iltizamlarının tevcihi,¹⁴⁵ Trablusşam liman reisliği tayini,¹⁴⁶ sürgün yeri olan Arvad Adası'yla ilgili meselelerin takibi,¹⁴⁷ kale *mevâcib*lerinin havale edilmesi¹⁴⁸ gibi valilikle ilgili işleri halletti. Eyalete bağlı mukataalardan birisi olan Hısn el-Ekrâd kazasına tâbi Hazûr Vadisi'ndeki köylerin ahalisinin mahzarlarında şikâyet ettikleri Türkmen ve *Ekrâd* eşkıyasının takibiyle uğraştı.¹⁴⁹ Bu gibi işleri hallederken İsmail'in takip ettiği başka bir mesele sadrazamla arasında vaktiyle kurulan münasebetlerin sürdüğünü gösterir. Mesele, Lazkiye'de yaşayan Kürd Hasan oğlu Rüstem'in kazaya bağlı köylerde ahaliye ve köy mültezimlerine zulmettiği, köylülere kimilerini katl ettiğine dair ahali ve Lazkiye kadınlarının gönderdikleri *mahzarları* ve İsmail'in konuyla ilgili olarak hükümete gönderdiği mektubuyla sadrazam tarafından duyulmuştu. Daha önce hükümet, Rüstem'in Lazkiye mukataalarında yaşayan ahalden zorla zimmetine geçirdiği mukataa malı ve gayrimüslim ahalden yine zorla tahsil ettiği cizye mallarını tahsil etmek üzere Hassa Silahşörü Ahmed'i göndermişti.¹⁵⁰ Silahşör Ahmed'in gönderildiği 1723 senesi Kasımından yaklaşık altı ay sonra (Nisan-Mayıs 1724) bu defa sadrazamın mektubu ile birlikte gelen ferman

140 İbrahim Faur eş-Şera, "Mevkûfı'l-Kabâil el-Bedeviyye min Kâfileti'l-Hac eş-Şâmî fi'l-Karneyn es-Sâbi' Aşer ve's-Sâmin 'Aşer el-Milâdiyye", *Dirasatu Mecelletü İlmîyye Muhakkeme*, 29 (2002), 319; Mustafa Güler, "XVIII. Yüzyıl Suriye Hac Yolunda Urban Kaynaklı Güvenlik Problemleri ve Çözüm Yolları", içinde *Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika*, ed. H. Mustafa Eravcı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 19-20.

141 COA, MD, nr. 131, 433, hkm. 1331; 134, hkm. 1338, 1339.

142 İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, (İstanbul: Türkiye Yayinevi), 14.

143 COA, MD, nr. 131, 456, hkm. 1397.

144 Trablus Sicil, nr. 4, 200.

145 Trablus Sicil, nr. 4, 257.

146 Trablus Sicil, nr. 4, 199.

147 Trablus Sicil, nr. 4, 203.

148 Trablus Sicil, nr. 4, 193, 246.

149 Trablus Sicil, nr. 4, 68, 107.

150 COA, MD, nr. 131, 469, hkm. 1444.

Rüstem meselesinin çözümünün geldiği aşamayı gösterir. Mektuptan, geçen zaman zarfında İsmail'in hükümetin direktiflerine göre hareket ederek Rüstem'i yakaladığı, katledilenlerin yakınlarının istekleri üzerine Rüstem'in kısasen idam ettirdiği, oğlu Hüseyin, kardeşi Ömer ve cizyecisi Hacı Muhammed isimli şahısların ele geçirerek Trablusşam kalesine koyduğu anlaşılmaktadır. Ancak cizye ve mukataa mallarından zimmete geçirilen 330 kesenin tahsili biraz zor olacak gibiydi. Zira Rüstem, uzun zamandır *tagallüble* ahaliden topladığı paraları Lazkiye'de Behlûliye nahiyesinin Selemiye köyünde dört kardeşiyle birlikte bir sarayda muhafaza etmişti. İsmail tahsilata giderse, ailenin bölgedeki *Ekrâd* kabilelerinden adam toplayarak zorluk çıkarmaları ihtimal dahilindeydi. Bu aşamada hükümetin tavsiyesi, şimdilik korkutmakla yetinip, Rüstem'in Şugûr, Cebel-i Ekrâd ve Lazkiye'de gayrimenkullerinin ve başka nakit varlığı varsa bunların tespit edilmeye girişilmesi doğrultusunda oldu.¹⁵¹ İsmail, bu meselenin takibine devam etti. Bir ay sonra Rüstem'in, Trablusşam eyaleti dahilinde Lazkiye, Şugûr, İdlîb ve Kusayr nahiyelerinde bulunan *emvâlinin* ele geçirilerek Trablusşam kadısıyla birlikte kayıt altına alındığı bir mektupla hükümete bildirdi.¹⁵² Bölgenin yükselmekte olan yerel gücü olan bir aileye mensubiyeti kendini ispatlaması için böyle bir fırsatı tepmemesinde muhtemelen etkili olmuştur.

İsmail, Trablusşam valiliği esnasında 1137/1724-1725 senesinde bir kez daha *cerde bağbuğluğuna* getirildikten yaklaşık bir ay sonra *cerde* ve Trablusşam valiliği görevi üzerinde kaldığı halde Şam valiliği ve hac emirliğine tayin edildi. Şam'a tayinine kadarki dönemde, çalışmada bahsedildiği üzere, Hama, Humus, Ma'arra, Tedmür sancak ve nahiyeleri ile Trablusşam eyaletinde göçerlerle mücadelede, dağılmış yerleşim merkezlerinin ahhalilerinin eski yurtlarına iskânında, mukataa düzeninin işleyişinde, hac kafilisinin güvenliğinin temininde ve asayişin sağlanmasında ortaya koyduğu performans hükümetin bu tayini yapmasında etkili oldu.

Sonuç

Oldukça karmaşık bir yapılanmaya sahip olan herhangi bir toplumda iktidarın “evrensel” ya da yerel ölçülerde şekillenişinin birbirinden farklı bağlamları ve bu bağlamlar içinde gelişen nedenleri olabilir. Avrupa'da gelişmiş sosyal teoriler kapsamında oluşan kanaatleri temel alan gerileme yaklaşımı, devleti ve toplumu bütüncül anlamda nitelendirmelerle değerlendirmeye yol açtığı sürece tarihçilik adına problemleri bir yaklaşım olmaya devam edeceğe benzer. Bu yaklaşımı, 18. yüzyılın Osmanlı taşrasında merkezî gücün gerileyişine mukabil yerellerin yükselişi gibi bir uyarlamayla Osmanlı toplumuna tatbik etmek, yerel güçlerin tarihlerinin anlaşılması adına en iyi nitelendirmeyle eksik sonuçlara varacak bir yaklaşımı benimsemek olur. ‘Azm-zâdelere ve diğer yerel güçler için, buldukları coğrafyanın yanı sıra Osmanlı hükümetiyle etkileşimlerini belirleyen siyasi, ekonomik hatta kültürel etkenleri, tarihsel gelişimi takip ederek göz önünde bulundurmaya daha geçerli sonuçlara ulaşmayı sağlayabilir.

¹⁵¹ Trablus Sicil, nr. 4, 127, 128.

¹⁵² Trablus Sicil, nr. 4, 206-207.

Bununla birlikte ilk bakışta etkisi görülebilecek olan birtakım iç dinamiklerden yola çıkarak genele yönelik ve nihai açıklamalarda bulunmak, herhangi bir ailenin yükselişini araştırırken kimi zaman tarihsel sürece dayalı gelişmeleri es geçme anlamına gelebilir. Aile üzerine yazılmış literatürde, ‘Azm-zâdeler’in yükselişinde, malikâne sisteminin yaygınlaşmasının getirdiği servet ve gücün yanı sıra hac emirliği yapmalarının sağladığı imkânların etkili olduğu, genel kabul görmüştür. Fakat bu etkenlerin, ailenin erken dönem kariyerine teşmil edilmesi yine bazı soruların cevapsız kalmasına neden olmaktadır. Mesela, nasıl olup da bu aile yerel mültezimlikten üst-mültezimliğe (beylerbeyiliğe, valiliğe) sıçramayı başarabilmiştir? Anlaşılan o ki, ailenin, yaşadığı coğrafyanın güvenlik temelli beklentilerini karşılama gösterdiği performansın bu sorunun cevabıyla doğrudan ilgisi vardır. ‘Azm-zâdeler, İsmail’in liderliğinde, bölgelerine has birtakım güvenlik ve asayiş beklentilerini gereği gibi karşıladıkları için söz konusu sıçramayı yapabilmişlerdir.

İsmail, Hama, Humus, Ma‘arra ve Tedmür’ün idari-mali yönetimine tayin edilirken hac kafilesinin güvenliğiyle sorumlu tutulmadı. Ma‘arra’nın ve 1719’dan itibaren Hama ve civarındaki bağlı mukataaların iltizamını almaya başladığında İsmail’den asıl beklenen, vergi tahsili işinin yanı sıra bu bölgede göçerlerin kontrol altına alınmasını amaçlayan bir devlet politikasını tatbikata geçirmesiydi. Dört buçuk yıl süren bu bölgedeki zâbitliği dönemi, Mevâlî *Urbân*ının güneyden gelen göçlerden ötürü mevzi kaybedişi nedeniyle hırçınlaştığı, kontrolden çıktığı döneme denk gelmiştir. Bu kabile konfederasyonunun bir süredir liderliğini yapan Abbasoğulları, Rakka ve Bağdat eyaletlerindeki yerlerinden batıya doğru Halep kırsalını ve Halep-Şam yolu üzerindeki yerleşim merkezlerini tehdit edecek şekilde hareket etmeye başlamışlardı. Osmanlı hükümeti, bu hareketliliği kontrol etmeye çalışmış, edemeyince vaktiyle bu göçerlere verdiği Deyr ve Rahbe ve Selemiye sancak beyliği ve *çöl beyliği* gibi unvanları artık vermeyerek, bunların faaliyetlerini eşkıyalık olarak nitelendirerek bunları “oyun” dışına çıkarmaya çalışmıştır. İsmail, tam bu dönemde hükümetin bu göçerlerin kontrolünde görevlendirdiği ve doğrudan muhatap aldığı yerel idarecilerden biri olmuştur. Rakka, Halep, Şam, Trablusşam valileriyle birlikte İsmail, Mevâlî’yi kontrol altına almaya yönelik Halep-Bağdat yolu üzerinde, Halep, Hama, Humus bölgelerinde yapılan askerî harekâtlarda bizzat yer almıştır. Kazandığı deneyim ve başarılar, devlet nezdinde tanınırlığını arttırmış ve onun sadrazamla doğrudan temas kurmasında etkili olmuştur. Yine bu esnada aldığı beylerbeyilik rütbesiyle yarı-resmi aracılıktan resmi aracılığa yani valiliğe geçişin kapısını aralayabilmiştir. Bu bilgiler ışığında ‘Azm-zâde ailesinin yükselişini zemin hazırlayan “Osmanlı bağlamları”ndan birinin de Bilâd-ı Şam’ın kuzeyindeki göçerlerle mücadele olduğunu söylemek mümkündür.

İsmail, beylerbeyilik rütbesini aldıktan kısa bir süre sonra Trablusşam valiliğine tayin edilmesiyle, kuzeyde göçerleri kontrol etmede elde ettiği deneyimi bu defa güneyde haccın güvenliği için Şam *Urbân*ına karşı kullanılmasını bilmiştir. Trablusşam valiliği döneminde eyaletin bildik idari-mali meselelerinin takibini yaparken, merkezî hükümetin hassasiyet gösterdiği konularda sonuca ulaşmayı başarabilmesinin yanı sıra *cerde* başbuğluğu vazifesini

gereği gibi yerine getirmesi çok geçmeden kendisine hac emirliği ve Şam valiliğinin yolunu açmıştır. Bu arada, belgeler ve diğer yerel kaynaklara yeterince yansımamış olsa da kardeşi Süleyman'ın ve diğer 'Azm-zâde ailesi üyelerinin bölgenin meselelerinin hallinde İsmail'in liderliğinde oynadıkları rolü hatırdan çıkarmamak gerekir. Hükümetin, bundan sonraki dönemde aile üyelerini Bilâd-ı Şam valiliklerine tayininde, İsmail'in performansının yanında bu rolün yönlendirici olduğu tahmininde bulunmak mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, *Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi* (COA): Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 2945, 3439, 6549, 9505, 9895, 9899, 9906, 9908, 10159, 10160, 10162, 10167.
- Mühimme Defterleri* (MD): 115, 116, 125, 126, 127, 129, 130, 131.
- Kamil Kepeci Defter Tasnifi (KK.d): 182.
- Baş Muhasebe Kalemî Muhallefât Defterleri* (D.BŞM.MHF. d): 12434; Dosyaları: 40-20.
- Trablusşam Sicilleri Defterleri*: 4.
- Abou-El-Haj, Rifaat Ali. "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report". *Journal of the American Oriental Society* 94, sy 4 (Ekim 1974): 438-447.
- Atalar, Münir. *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Barbir, Karl K. *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*. Princeton Legacy Library. Princeton University Press, 2016.
- Başar, Fahameddin. *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Cundî, Muhammed Selim el-. *Tarihu Ma'arratü'n-Nu'mân*. Dımaşk: Matbaa et-Terakki, 1963.
- Çakar, Enver. "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13, sy 1 (2003): 352-374.
- . "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23, sy 35 (2004): 45-69.
- Çakır, Baki. *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2003.
- Danişmend, İsmail Hâmi. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- Demirkent, Işın. "Ma'arretünnu'man". *DİA*, 27:274-76. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Evliyâ Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*. Editör Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. C. 3. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

- Faroqhi, Suraiya. “Krizler ve Değişim, 1590-1699”. Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. II. (İstanbul: Eren Yayınları, 2004), 537-757.
- Genç, Mehmet. “İltizam”. *DİA*, 222:154-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- . *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Gibb, H.A.R., ve Harold Bowen. *Islamic Society and the West*. C. I. II c. London: Oxford University Press, 1960.
- Güler, Mustafa. “XVIII. Yüzyıl Suriye Hac Yolunda Urban Kaynaklı Güvenlik Problemleri ve Çözüm Yolları”. İçinde *Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika*. Ed. H. Mustafa Eravcı. 17-44. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Güner, Selda. “16. ve 18. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Arabistan’ında Merkez-kaç İlişkileri: Eşkiyâ-yı Urbân ve Devlet”. *Amme İdaresi Dergisi*. 52/3 (2019): 67-93.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Halebî, Muhammed Ragıb et-Tabbah. *el-İ’lâmü’n-Nübelâ bi-Tarihi Halebü’ş-Şehbâ*. C. VI. Halep: Menşurat Darü’l-Kalemi’l-Arabî, 1988.
- Hathaway, Jane. *Osmanlı Mısır’ında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*. Çev: Nalan Özsoy. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- . “Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History”. *Mediterranean Historical Review* 19/1 (Haziran 2004): 29-53.
- Holt, P. M. *Egypt and The Fertile Crescent 1516-1922*. New York: Cornell University Press, 1966.
- Hourani, Albert. “The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIIIth Century”. *Studia Islamica*. 8 (1957): 89-122.
- Hourani, Albert. *The Emergence of the Modern Middle East*. Berkeley u.a: Univ. of California Pr, 1981.
- Itzkowitz, Norman. “Men and Ideas in the Eighteenth Century Ottoman Empire”. İçinde *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, editör Thomas Naff ve Roger Owen, 4-22. Illinois: Southern Illinois University Press, 1977.
- İbn Kennân, Muhammed b. İsa. *Havâdis el-Yevmiyye min Tarih İhdâ Aşere ve Elf ve Mie*. Thk. Ekrem Hasen Ulebî. c. I. Şam: yy.y., 1994.
- İbn Kennân, Muhammed es-Salihî. *el-Mevâkibü’l-İslâmiyye fi’l-memâlik ve’l-mehâsini’ş-Şâmiyye*. 2 cilt. Şam: Vizaretü’s-Sekâfe, 1992.
- İsmail, Adil. *Documents Diplomatiques et Consulaires Relates a L’Histoure Du Liban*. 11 cilt. Beyrut, 1975.
- Karaca, Ali. “Azm/Kemikoğlu Ailesi”. İçinde *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 387-404. İzmir: Türk Ocakları İzmir Şubesi, 1999.
- Khoury, Dina Rızk. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul, 1540-1834*. Çev. Ülkün Tansel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Kılıç, Orhan. *Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihati*. Elâzığ, 1997.
- Koç, Yahya. *Bilâd-ı Şam’da Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Konuk, Yunus Emre. “Sultan IV. Murad’ın Bağdad Seferi ve Kasr-ı Şirin Antlaşması”. Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2005.
- Lockman, Zachary. *Hangi Ortadoğu? Oryantalizm Tarih Siyaset*. Çev. Burcu Binici. İstanbul: Küre Yayınları, 2010.

- Masters, Bruce. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*. İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Muhammed el-Mekkî, *Havâdis Hums el-Yevmiyye, 1100/1688-1135-/1722* (Al Manhal, 2012).
- Okawara, Tomoki. "Searching For The Origins of An Ottoman Notable Family: The Case Of The 'Azms". *Archivum Ottomanicum*, sy 34 (2017): 39-47.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987.
- Öztürk, Mustafa. "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri". *OTAM(Ankara 8, sy 8 (1997), 249-293*.
- Özvar, Erol. *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2003.
- Rafeq, Abdul-Karim. *The Province of Damascus 1723-1783*. Beyrut: Khayats, 1970.
- Reilly, James A. *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Oxford; New York: P. Lang, 2002.
- Sahillioğlu, Halil. "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı". *Belleten*. Çev. Mustafa Öztürk. 44/78 (t.y.): 1233-1257.
- Sajdi, Dana. *Şamlı Berber-18.Yüzyıl Biladü'ş-Şam'ında Yeni Okuryazarlık Kitap Açıklaması*. Çev. Defne Karakaya. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Salzmann, Ariel. *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime'i*. Çev. Ayşe Özdemir. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Sarnay, Yusuf, ed. *397 Numaralı Halep livâsı mufassal tahrîr defteri: 943/1536*. T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Defter-i hâkânî dizisi 16. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010.
- Schilcher, Linda Schatkowski. *Families in politics: Damascene factions and estates of the 18th and 19th centuries*. STUTTGART: Steiner-Verlag-Wiesbaden, 1985.
- Sevinç, Tahir. *Osmanlı Devleti İdaresinde Surre-i Hümâyün: Surre Akçesi, Kaynakları ve Haremeyn'e Ulaştırılması (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020.
- Shamir, Shimon. "The Azm Walis Of Syria (1724-1785), The Period Of Dynastic Succession In The Government Of The Walayahs, Damascus, Sidon, And Tripoli". Princeton University, 1961.
- Şera, İbrahim Faur eş-. "Mevkîfu'l-Kabâil el-Bedeviyye min Kâfileti'l-Hac eş-Şâmî fi'l-Karneyn es-Sâbi' Aşer ve's-Sâmin 'Aşer el-Milâdiyeyn". *Dirasatu Mecelletü İlmîyye Muhakkeme*. 29 (2002): 319-348.
- Şerif, Hikmet Bey. *Tarih Trablusşam*. Trablus, 1987.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Osmanlı Mali Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Toledano, Ehud R. "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research". İçinde *Middle Eastern Politics and Ideas: A History from within*. ed. Ilan Pappé ve Moshe Ma'oz, 145-62, 1997.
- Winter, S. H. "The Province of Raqqa under Ottoman Rule, 1535-1800: A Preliminary Study". *Journal of Near Eastern Studies*. 68/4 (Ekim 2009): 253-268.
- Winter, Stefan, ve Mafalda Ade, ed. "Alep et l'émirat du désert (çöl beyliği) au xviii-xviii siècle". İçinde *Aleppo and its Hinterland in the Ottoman Period / Alep et sa province à l'époque ottomane*. (Brill, 2019), 86-108.
- Ziyâde, Hâlid. *Sicillâtü'l-Mahkemeti 'ş-Şer'iyye - "el-Hukbetü'l-Osmâniyye": el-Menhec ve'l-Mustalah*. Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî li'l-ebhâs ve dirâseti's-siyâsât, 2017.

